
УДК 049.32/811.161.2

НОВЕ ПРО ВИДАТНУ ВІТЧИЗНЯНУ ПИСЕМНУ ПАМ'ЯТКУ XII ст.

О. Прицак. Коли і ким було написано
„Слово о полку Ігоревім”. – К.: „Обереги”, 2008. – 359 с.

Понад двісті років у східнослов'янській і світовій науці точаться суперечки навколо однієї з найвидатніших пам'яток слов'янської культури – „Слова о полку Ігоревім”. Найповажніші аргументи проти автентичності поеми висунули „скептики” в ХХ ст.

Серед останніх у ряду заперечувачів „Слова” як твору XII ст. помітне місце посідає американський історик Едвард Кінан, що в 2003 р. видав велику монографію про цю пам'ятку [109]. Але ще за три роки перед цим він у США надрукував статтю, яка в українському перекладі „з незначними змінами” опублікована в журналі „Критика” під глузливою назвою [33]. Уже в ній Е. Кінан силкувався довести, що „Слово” – це містифікація одного з найвідоміших і найавторитетніших славістів Й. Добровського. Про працю Е. Кінана схвально відгукнувся американський літературознавець українського походження Г. Грабович [15: 7]. Дослідники „Слова” в Україні (О. Мишанич, Б. Яценко, В. Німчук) вступили в дискусію з Е. Кінаном, прагнучи захистити пам'ятку як автентичний давній твір. До твердження Е. Кінана ми навели свої контраргументи у статті „Ювілейна” атака на „Слово о полку Ігоревім” [50]¹ і сподівалися, що в окремій монографії Е. Кінана на підтвердження своєї думки про те, ніби „Слово” – підробка, яка належить чехові Й. Добровському, наведе й вагоміші факти, яких немає в його статті². Після ознайомлення з монографією

---

¹ На жаль, там Е. Кінан, не з нашої вини, помилково названий *Дж. Кінаном*.

² Контрверзи українських опонентів Е. Кінан зігнував або ж не знав про висунуті заперечення його тверджень.

в нас зникло бажання далі дискутувати з Е. Кінаном, бо таких доказів і в його книжці ми не знайшли.

Чеські славісти були ознайомлені з думкою Е. Кінана про те, що „Слово” створив Й. Добровський, адже американський науковець узяв участь в Міжнародній науковій конференції (червень 2003 р.), присвяченій 250-річчю від дня народження видатного славіста. Е. Кінан дав інтерв'ю газеті „Lidové noviny” [121] та надрукував статтю в журналі „Dějiny a součastnost” [108].

Чеські славісти твердження Е. Кінана сприйняли скептично, зокрема його аргументи не переконали директора Слов'янського інституту Чеської академії наук В. Вавржінка, який читав рукопис книжки Е. Кінана [133].

Критичним аналізом на монографію Е. Кінана відгукнувся наш земляк А. Даниленко, котрий тепер працює в США [102].

Знаний російський лінгвіст академік РАН А.А. Залізник критичному аналізу тверджень Е. Кінана присвятив окрему книгу „Слово о полку Игореве”: взгляд лингвиста” [23]. Ось його висновок: „Кінан шукав усякі можливі свідчення підробленості СПІ упродовж цілого ряду років, уклавши в це потужну ерудицію і справді безпрецедентну енергію. І що ж? У безодні поданих нам свідчень — жодного надійного!” [23: 310].

Ми щиро раді, що наш академік, сходознавець із світовим ім'ям О. Прицак знайшов час для ерудованої дискусії з Е. Кінаном і встиг написати поважний том „Коли і ким було написано „Слово о полку Игоревім”.

Щоб легше було читачеві сприймати зміст монографії, О. Прицак на перших її сторінках подає „Скорочення” (с. 10–12) — називає найголовніші використані джерельні публікації.

Далі йде „Передмова автора” (с. 13–17), у якій академік стисло виклав історію своїх зацікавлень „Словом о полку Игоревім”, котрі почалися ще в час його навчання в Польській 1-й гімназії класичного типу в м.Тернополі. Вирішальну роль у тому, що О.Прицак серйозно зацікавився „Словом”, відіграв Р.Якобсон, який у Гарвардському університеті вів окремий семінар, присвячений давній пам'ятці і запросив його до активної участі в ньому. У Р.Якобсона в 70-х роках ХХ ст. виникла ідея коментованого видання пам'ятки. Р.Якобсон опрацьовував текстологічні, філологічні, літературознавчі проблеми, а О. Прицакові доручив розробляти історичні та сходознавчі питання, пов'язані зі „Словом”. Проект не виконано, бо Р.Якобсон у 1982-му р. помер. Свої матеріали з коментарів О. Прицак використав у рецензованій монографії. Свою роль в історії Прицакових зацікавлень „Словом” відіграли і нині покійні знавці твору XII ст. чл.-кор. НАН України О.Мишанич, котрий запросив його до співпраці над українською енциклопедією „Слова”, яку він запроєктував, та дослідник пам'ятки, що запрошував до участі О. Прицака в кількох словознавчих наукових конференціях (1984, 1985, 1988, 1990, 1992 роки), проф.

Сумського педуніверситету П. Охріменко. Під час конференцій О. Прицак мав змогу відвідати місця, пов'язані з героями „Слова”, зокрема міста Путивль і Новгород-Сіверський.

Окремо автор розповів про методологічну основу своїх студій (с. 18–21), яка базується на засадах, випрацьованих французькою історичною школою „Анналів”, яка „не має в центрі своєї уваги історію держави і політичної історії, а основну увагу концентрує на вивченні людини не в ізоляції, але в суспільстві, з його баченням світу із усіми проблемами даної епохи” (с. 19).

До монографії науковець подав три вступи, назви яких говорять самі за себе: 1. Основний розвиток досліджень про „Слово” (с. 22–27); 2. „Половці і Русь на тлі Євразійського степу” (с. 28–47, 49); 3. „Короткий огляд праці *E. L. Keenan-a Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale*” (с. 50 – 60).

В останньому (3-му) „Вступі” О. Прицак стисло розглядає книгу Е. Кінана, не знаходячи в ній жодних доказів того, що „Слово” міг написати Й. Добровський. Варто зазначити, що в кінці розгляду монографії Е. Кінана О. Прицак підкреслює, що автор не цитує думку Й. Добровського про мову автора „Слова”. А той у листі (лютий 1810 р.) до В. Копітара писав, що „москвичі Ігорову пісню, автор якої був малорусом [українцем] або червоноросом [галичанином] не всюди зрозуміли”. О. Прицак каже, що «Е. Кінан боявся, що науковий світ, коли ознайомиться із відношенням Й. Добровського до „Слова”, не зможе прийняти гіпотези професора Е. Кінана про автора „Слова” (с. 56; 57). Вивчаючи джерела біографії Й. Добровського, Е. Кінан знайшов згадки про те, що чеський науковець часто впадав у стан божевілля та маніакальної депресії, але «щоб підтримати вражіння читача, що Й. Добровський навіть як божевільний міг створити „Слово”, Е. Кінан крізь усю свою книгу пов'язує „Слово” з ім'ям видатного чеха і приписує Й. Добровському думки без джерелових доказів, вживаючи лише слова або вирази: „правдоподібно”, „бо”, „міг показати”, „мусив уважно стежити”, „мабуть”, „імовірно”, „Добровський міг також показати” (с. 58).

Власні погляди на час і авторство „Слова” О. Прицак виклав у двох основних частинах своєї праці. Найсильнішою, найпереконливішою є порівняно велика перша частина – „Коли?” (с. 63–136), у якій О. Прицак, виходячи з постулатів французької історичної школи „Анналів”, блискуче показав, що автор „Слова” у своєму творі повністю й однозначно відбиває світобачення (ментальність) і знання людини XII або початку XIII ст., зовсім чуже людям XVIII ст. (і гаданому містифікаторові Й. Добровському). Свої доводи О. Прицак викладає у XVII „розділах”, але вони такі лаконічні, що їх краще було б назвати параграфами: 1. „Епоха, в якій напали на Русь два роди „поганих”: степові (половці) та лісові (Литва з Ятв'ягам)³ (с. 63–65), 2. „Епоха Третього Хрестового походу (1190 – 1192 рр.)” (с. 68–69), 3. „Епоха,

³ Тут і далі в цитатах і заголовках зберігаємо орфографію книжки О. Прицака.

в якій у європейській літературі відновилася тема Троянської війни” (с. 74–73), 4. „Епоха володарів і державців, які стали інформантами своїх біографів” (с. 74–76), 5. „Епоха, коли на Русі існувала інституція „каганату” (с. 81–88), 7. „Епоха, в якій „великий” стосовно Руського князя був тільки епітетом, але не назвою інституції” (с. 89–90), 8. „Епоха, в якій вживали два типи металевих снарядів: „шереширь” і „грецький вогонь” (с. 91–99), 9. „Епоха Плісенська і сон князя Святослава Всеволодовича (1125–1194). Проблема Кисані” (с. 100–103), 10. „Епоха Дунаю на Русі” (с. 104–111), 11. „Епоха, в якій слово „король” мало на Русі і в Євразії значення „король Угорщини” (Rex-Hungariae)” (с. 112–114), 12. „Чому Морава на Русі?” (с. 115–117), 13. „У Римъ”. Епоха, в якій процвітав Рим (Римов) на Русі” (с. 118–122), 14. „Колофон у „Слові о полку Ігоревім” (с. 123–125), 15. „Епоха „Тьмутораканський бльванъ (бл. 1071–1205 рр.)» (с. 126–129), 16. «...до куръ Тмутороканя». Присвячую цей розділ моєї книжки світлій пам’яті Миколи Гавриловича Головіна (+ 1865)” (с. 130–132), 17. „Епоха, коли вживали Харалуг /харалужныи” (с. 133–136).

Читаючи кожний „розділ” книжки відчуваємо, що О. Пріцак — ерудований історик, особливо — сходовознавець, який першоджерелам надає вирішального значення. Як історик він аргументовано спростовує твердження Е. Кінана. Проте лінгвістичні міркування О. Пріцака не завжди переконливі. Наприклад, він, приставши до думки С. Геденова, що „*харалуг* „Слова” означає Каролінг” (с. 134), пише, ніби „етимон *харалуг* засвідчений вже у „Повести временных лет” (!)... уже понад 500 років до народження Й. Добровського” (с. 135). Однак насправді в „Повісті врем’яних літ” задокументовано лише етнонім у формі множини *королязи*; основа *корол-яг-ъ* виступає у відмінній від *харал-уг-ъ* формі, та дослідник не пояснює цього (не кажемо вже про інші звукові відмінності).

Без закидів Е. Кінанові (мабуть, для того, щоб автора „Слова” пов’язати з ментальністю XII — поч. XIII ст.) О. Пріцак розглядає вираз „...до куръ Тмутороканя”, виділяє в ньому іменник *куръ* (варіанти: *кюръ*, *киръ*) (його він добре пам’ятав із давніх літописів) і пояснює його як запозичення грецького *κύριος* „пан, господин”. Уже після написання XVI-го розділу він у багатотомному виданні „Енциклопедия „Слова о полку Игореве” (Т. 3. — С.-Пб., 1995. — С. 121) з’ясував, що таку ж думку висловив М. Головін ще в 1846-му р. Отже, на гадку О. Пріцака, „до куръ Тмутороканя” — це не до „півнів Тмутороканя”, а до „Пана Тмутороканя” або „Господина Тмутороканя”, бо Тмуторокань, — це, власне, місто — „Пан-Тмуторокань”, як Господин Великий Новгород”, і „Царь-Град” (Царгород)” (с. 131).

Титул *куръ* (*кюръ*) у наших пам’ятках XII–XIII ст. вживається переважно стосовно візантійських імператорів, іноді — відносно східнослов’янських князів [76 I: 1420; 68 IV: 386; 37:176, 178, 502]. При цьому варто зауважити, що *кюръ*, *киръ* як „титул осіб вищого священничого сану грецького віросповідання” в українській [73 I: 475]

і російській [70 VII: 133] мовах вживався й пізніше. В українських греко-католиків титул *кир* стосовно архиереїв використовується й нині [29 II: 214].

Мусимо сказати, що титул *господинь* „володар”, „повелитель” стосовно міста засвідчується порівняно пізно — відносно Новгороду Великого з кінця XIII ст.: і посадникѣ и тицький (так!) и весь гсднь (так!) великѣи новгородъ смотрѣвъ в грамотѣ... (1292 р.) [68 II:367]. Бачимо, що тут первісно йшлося не про місто як географічний об'єкт, а про його мешканців (пор. нині: „вся Одеса”). А в недалекого від Новгороду м. Пскова почесний титул *господинь* засвідчується аж у XV ст.: А которая строка в сей грамоте нелюба будетъ господину Пскову, ино та строка волно выписать вонь из грамот [70 IV: 101. На півдні Східної Славії жодне місто з таким титулом документально не зафіксоване, тому сумнівно, що цей епітет був у Тмутороканя в XII ст. Аналогія *Царь-Град* (*Царгород*) невдала, бо перший член цієї складної назви (урбоніма) — прикметник із значенням „царів”, „царський”. До того ж слов'янська назва столиці Візантії є калькою-перекладом грецької словосполуки Βασιλῆς Πόλις — „царське місто” [123 II: 94; 88 IV: 291].

Отож, до думки М. Головіна — О. Прицака про семантику словоформи *куръ* у „Слові” не можемо пристати. На зазначену лексему необхідно подивитися в широкому контексті поеми: „Всеславъ Князь людемъ судяше, Княземъ грады рядяше, а самъ *въ ночь* влъкомъ рыскаше; из Кыева дорискаше до *Куръ* Тмутороканя” [27: 36]⁴ (курсив наш — В.Н.). Отже, Всеслав уночі „рискав” і „дорискав” до Тмутороканя. Питання: коли? Відповідь: *до куръ* як „до [співу] півнів” [63]. На жаль, таке розуміння тексту досі належним чином не аргументоване, тому зупинимось трохи більше на цьому місці „Слова”.

Уже В. Перетц у коментарях до „Слова” сконцентрував достатній матеріал на користь версії про те, що *до куръ* у поемі — „до півнів... себто, власне, — доки заспівали півні, до „куроглашения” [54: 298–299]. Його доповнила В.Л.Виноградова, яка, зокрема, у виразі „*до куръ, къ куроумъ, въ куры — о времени, когда поют петухи, на исходе ночи*” [72 III: 37–38] навела приклади з пам'яток XI — XIII ст. (списки XV ст.), зокрема з Київського (під 1152 роком): и *пакоже бы влагомо. и тако Володимиръ Галичъскыи...прѣстависа... Петрови же выѣхавшю. из Галича и бѣ ему оуже вечеръ...и *пакоже бы(с) оубо къ куроумъ. и пригна дѣтський из Галича к Петрови* [56: 463] та Галицько-Волинського літопису: и *бы(с) в четвергъ на ночь поча изнемогати. и *пако бы(с) в куры. и позна в собѣ дѣхъ... ко исходу дѣши* [56: 917]. Зі значенням „час співання півнів” номен *куръ* у сполучі з прийменником *до* засвідчують і перекладні тексти XII—XIII ст.: и не до вечера тѣчию нѣ и до полунощи и *до куръ* и точию до свѣта [68 IV: 340]; пор. ще в пам'ятці XIV ст.: *въ ча(с) .аї. починають вечерню. и до коуръвъ поють* [Там само].**

⁴ Слово *Куръ* тут із великої букви, бо перші видавці поеми вважали, що йдеться про місто Курськ.

Аналогічні вирази засвідчують також українські пам'ятки XIV—XVIII ст.: з неділі на понеділок, *о курех*, приїхав посланець ...до Горухова; з неділі на понеділок, в ночі, *о курех*, будуче мене в Горухове (1583 р., Луцьк) [3: 398,400], п'ятлоглашеніє: *о курѣхъ*, п'ятвнево п'ятньє (1627, Київ) [6: 104], [ангелы Михаилъ, Гаврыиль, Оурыйль, Рафаиль] ... затрубѣт трыкрат, раз *о* полунощи, другій раз *о* куроглашеніи, а третій разъ на зорѣхъ, то є(ст) на свитаню. А коли затрубѣт першій раз *о* полночи, тогды... А коли затрубѣт *о курѣхъ*, тогды всѣ тѣла мртвыє подегнут(ь)са кости тѣлом..." (початок XVIII ст.) [52: 311], Коли *кури першии спѣвають* (1788 р., Почаїв) [112: 67]. Звичайно, відповідні (в деяких говорах замість *кур* тут уживається *півень*, замість *пѣти* — *співати*) вирази широко вживали і в наступні часи, зокрема в українському фольклорі. Дуже часто спів півнів як часовий сигнал згадується в старовинних українських колядках, що їх записав у кінці XVIII — на початку XIX ст. фольклорист З. Доленга—Ходаковський: „Ой рано, рано *куроньки піли*... Ще найранше Марися встала...”; „Ой рано, рано *кури запіли*, Святий вечор, добрий вечор!"; „Ой, *пійте, пійте куроньки* рано Коледа"; „Встала Марися бардзо рано. Ой *рано, рано* всі *кури піли*"; „Ой *поют, поют куроньки* рано". А в одній старовинній весільній пісні засвідчено словосполучення, дуже близьку до досліджуваної у „Слові”: „З Богом, післанці, з Богом, А не бавтеся довго, Дари за дари дайте, Самі ся повертайте. *Коло кур* приїздіте, Марисі не журіте, Она журбоньку має — Довго вас позирає. Три рази *кури піли* — Марися не спала, Від Івася, від молодого, Відписоньку чекала” [87: 130–131, 139, 144, 145]. Пор. ще в народних піснях: *Піють півні, піють другі*, а я в корчмі п'ю, *піють треті* ще й *четверті* — я додому йду (Поділля); *Ще кури не піли*, кажуть люди день білий (Галичина).

До XX ст. збереглися в говірках прийменникові конструкції з номенами *кур*, *когут*, *півень* із темпоральною семантикою: Опівночі застогнала, а *о курях* сконала [71 II: 328], *о першій когуті* „коли співають або співали перші півні”, *о другій когуті* „коли співають або співали другі півні” [51 I: 364], *о півнях* „на світанку” [71 III: 156]. У „Словнику української мови” за ред. Б.Грінченка сказано: „У селі час уночі визначається за співанням півнів: *перші півні* приблизно о десятій годині вечора, *другі* — о дванадцятій, *треті* — о другій годині ночі” [Там само]. Дуже загально окреслено часові відрізки, що передають такі вирази, у тлумачному „Словнику української мови”: *до других (третьих) півнів* — до пізнього часу, коли вдруге (втретє) співають півні; *до перших півнів* — до першого співу півнів уночі [74 VI: 380]; до півночі.

Щось аналогічне знаходимо в тлумачному словнику білоруської мови: „Певень... 3) *толькі* мн. (пеўні, -яў). Спев пеўняв як прымета пары сутак... Сядзеть пры лямпе *да треціх пеўняв*” [83: 152].

У російській народній мові часові вирази з іменником *петух* пояснюють так: „*До петуха* (вставать). Очень рано утром. *С петуха*. С полночи, перед пением петухов” [69 XXVI: 332].

Видатний російський лексикограф В. Даль виділяє вирази, з іменником *петух*, які мають темпоральну семантику: „*Встать до петухов, с петухами, проспять петухов. Первые петухи* (полночь), *вторые* (до зари), *третьи* (заря)” [17 III: 551]. Пор. ще: «*Запели петухи — это полночь..., вторые поют* перед зарей, *третьи* на самой заре...» [40: 126]. Дослідники російської фразеології пояснюють: *до первых петухов* „запівніч”, *до вторых петухов*, *до поздних петухов* „до глибокої ночі”, *до третьих петухов* „до світатку” [89 II: 44].

Старопольські пам'ятки фіксують вираз *pięće kury* „пора ночі, коли півні перший раз співають цієї доби, ранній світанок” [129: 469; 122: 176]. Дослідники польських старожитностей у XIX ст. відзначають, що в давнину, коли ще не було годинників, серед засобів часоподілу було й співання півнів перше, друге й третє, як це роблять дотепер селяни” [105 II: 198]. Сучасні польські лінгвісти вирази *pierwsze, drugie, trzecie kury pieją* пояснюють: „*jest różnoc, świt, rano*” [115: 328]. Славнозвісний польський лексикограф С. Лінде писав, що „півень — сільський годинник”. Разом із цим він подав цитати з пам'ток, у яких засвідчено сполуки з іменником *kur* у часовому значенні: *Od zachodu słońca aż do kur* dzwonili. Давній вираз *o kurach* він пояснює „коли перший раз заспівають півні до дня” і цитує текст XVI ст.: *Nie wiecie, kiedy przyjdzie, czyli o różnosy, czyli o kurach albo rano* [113: 551].

У старочеських перекладних (з латинської мови) пам'ятках XIV–XV ст. також задокументовані конструкції з номеном *kur* „півень” для позначення часу доби: *O... pronieho kur pěníe circa pullo-rum cantum* (1411–1414 pp.), *Neviete, když to přide rán domový, přide pozdě, neb u puolnoci, nebo w kury, nebo ráno nescitis, quando dominus veniat, sero, an media nocte, an galli cantu, an mane* (2-а половина XIV ст.) [104:186]. Історик чеської мови Я. Гебауер пояснив сполуку *w kury* як „*kuropění*” [Там само]. Книжна лексема *kuropění* в сучасній чеській мові має значення „співання, голоси півнів раннім ранком” [132: 795] („рано-вранці”). Сполуки з номеном *kohut* „півень” на означення відповідної частини доби фіксують пам'ятки словацької мови XVIII ст.: *čas kohutu spjwanj mssu služil* „рано-вранці”; *od spevu kohuta ass do pateg rasoval* „від світанку” [107 II: 67]. Пор. ще у верхньолужицькій мові: *spřewachu přěnje honače* „співали перші півні” [86: 55].

Визначення часу за співом півнів відоме і в південнослов'янських мовах: сербськ. *први, други пужетли* „*nächtliche Zeitbestimmung*” [31: 516] тобто „визначення часу вночі”, „сербо-хорватськ.” *петао, пијетао* „півень” у множині — „кукурікання півнів пізно вночі і рано-вранці як знак певного часу — ...цэле ноћи *од петлова до петлова*” [61: 399, болгарськ. „*първи (втори) петли* нар(одно) — време през ношта, когато пропяват — дружно петлите” [60 II: 486] („час уночі, коли дружно починають співати півні”), „*до първи петли* до других (третіх) півнів [78: 476].

І в словенському селянському середовищі нічний час визначають за співом півнів: *petelin* „півень”: „...*petelini so že odpeli, ko je vstal* — v

kmečkem okolju — zdanilo se je že, тобто „півні вже відспівали, коли встав — у селянському середовищі — розсвінуло (розвиднілося)” [127: 582]. Пор. ще словенськ.: *petelin poje k dnevu* [106: 274].

Отже, можна з повною впевненістю твердити, що за співом півнів визначали нічний час ще праслов'яни. Це підкреслює дослідниця слов'янських старожитностей С.М. Толстая: „Час визначали за ревом ослив, поведінкою овець, польотом птахів, бджіл і особливо за співанням півнів (пор. визначення передсвітанкового часу як „перші, другі, треті півні — болг., серб., рос.)” [84: 449]. Праслов'яни не були винятком, бо за співанням півнів нічний час визначали й інші індоєвропейці, зокрема латиняни: „gallicinium 1. “крик півня; circa gallicinia біля того часу, коли заспівали півні. 2. „світанок; noctis gallicinio на світанку” [19:450], та пізні греки: ἀλεκτοροφωνία „співання півнів”, переносно — „час перед ранком, світанок” (пізніше — Н(овий) З(аповіт) [11: 51], ἀλεκτοροφωνία „спів півнів. Aesop., N. T.” [18 I: 76]. У сучасних романських мовах маємо: іспанськ. *al primer gallo* „опівночі” (буквально: „о першому півні”).

Співання півнів для визначення часу вночі використовували не тільки індоєвропейці, але й етноси інших мовно-територіальних груп. Тлумач Біблії архимандрит Никифор у кінці XIX ст. писав: „Тепер на Сході півнів тримають, між іншим, для визначення за їхнім криком появу світання. Вираз *спів півня* вживається у Св. Письмі для позначення розподілу часу. Він позначав одну з чотирьох сторож часу, перейнятих мешканцями Палестини від римлян, і, саме, означав третю сторожу, тобто ту, яка була на рівній відстані від півночі до світання” [48: 589]. „Визначати нічний час за співанням півнів було справою загальновідомою” [48: 417], — коментував він. Пор. у перекладі патріарха Філарета старозавітної книги Еклезіаста, або Проповідника (XII, 4): „...коли замовкне звук жорна, і буде вставати (людина) *за криком півня* і замовкнуть дочки співу” [8: 672] (але в перекладі І. Огієнка: і *голос пташки* замовкне [7: 674], у перекладі І. Хоменка-Плюти: замовкне *голос пташки* [65: 739]).

У Євангелії (Мр. XIII, 35–36) засвідчено слова Ісуса Христа, в яких співання півня вказує на окреслений час доби: „... Пильнуйте, отже, і ви, бо не знаєте, коли прийде пан дому, — ввечері чи опівночі, чи як *запіє півень*, а чи уранці” [65: 65 другої лічби] (переклад І. Хоменка-Плюти), „Тож пильнуйте, — не знаєте бо, коли прийде пан дому: увечері, чи опівночі, чи як *півні співатимуть*, чи ранком” [7: 64 другої лічби] (переклад І. Огієнка).

Українці вважали, що співання, крик півня, сигналізуючи наближення дня, проганяє нечистих духів, що після півневого співання втрачають силу відьми, чаклуни, перевертні. Мѣвъ хто(с) іны(и) родитисѧ, да *куры запѣли* (кінець XVII або початок XVIII ст.) [25: 233] (тобто мав народитися дідько, чорт). Тамъ васъ отсылаю..., где *чорный курь не допоеть* (XVIII ст., Закарпаття) [30: 494].

Це народне вірування українців у поетичній формі геніально показав Т. Шевченко в баладі „Причинна”, яка починається рядками,

що стали загальновідомою народною піснею: „Реве та стогне Дніпр широкий”, і закінчується словами: „Ще *треті півні не співали*, Ніхто нігде не гомонів...”. Ось при місячному світлі з Дніпра виринають нехрещені діти і звертаються до небесного світила і просять: „Місяченьку! Наш голубоньку!.. Світи довше в чистім полі, Щоб нагулятись доволі. Поки відьми ще літають, Поки півні не співають... Зареготались нехрещені...”. Тим часом дівчина-причинна злізла з дерева, а „Кругом дуба русалоньки Мовчки дожидали; Взяли її сердешную, Та й залоскотали. Довго, довго дивовались На її уроду... *Треті півні: кукуруку!* — *Шелеснули в воду*” [93: 75, 76]. Пор. коментар Н.П. Чамати рядка: „Ще треті півні не співли” [93: 597].

Дослідники міфів світу підкреслюють, що в основі міфологічного образу півня — його зв'язок із сонцем. Він, як і сонце, „відлічує” час (пор. „перші півні”, „треті півні”, „до півнів”). У багатьох традиціях півень виступає як провісник сонця (пор. французьку назву півня *chante-clair*, буквально: „що співає світанок”). Він своїм криком розганяє нечисту силу і відлякує мерців [85 II: 309–310].

Німецькі етимологи наголошують, що номен *Hahn* „півень” первісно мав семантику „співак” і пишуть „Півень (*der Hahn*) ...по тому названий, що він своїм співом вітає *Morgenfrühe* — ранній ранок (або за давнішим магічним уявленням: його викликає)” [111: 383–384].

Із оповіді „Слова о полку Ігоревім” дізнаємося, що князь Всеслав був перевертнем-вовкулакою: „Скочи отъ нихъ лютымъ звѣремъ въ пльночи изъ Бѣла-града, обѣсис[ш]ися синѣ мъглѣ... скочи *влькомъ* до Немиги съ Дудутокъ... Всеславъ князь людемъ судяше, Княземъ грады рядяше, а самъ въ ночь *влькомъ рыскаше*; изъ Києва *дорискаше* до Куръ Тмутороканя; великому хрѣсови *влькомъ* путь *перыскаше*. Тому въ Полотскѣ позвониша заутреннюю рано у Святыя Софеи въ колоколы: а онъ Києві звонъ слыша” [27: 35-36]⁵. У нашому перекладі: „Скочив від них лютим звіром (тобто у *вовчій подобі* — В.Н.) опівночі з Білгорода, коли нависла чорна імла (тобто *темна ніч* — В.Н.) ...скочив *вовком* (у *вовчій подобі*) до Немиги з Дудуток... Всеслав людям [суди] судив, для князів у містах наводив порядок, а самий (самотою) в ніч (уночі) *вовком* (у *вовчій подобі*) рискав, з Києва дорискав до [співу] півнів (аж) до Тмутороканя, великому Хорсові *вовком* (у *вовчій подобі*) дорогу перерискав (перетинав). Тому (йому) в Полоцьку подзвонили на утренью рано (вранці) біля Святої Софії в дзвони, а він у Києві дзвін слухав (чув)”.

Думки про те, що в „Слові” князь Всеслав зображений чарівником-вовкулакою висловило багато дослідників, але чимало фахівців тут у поемі бачать метафори [54: 297-298; 80]. Вірування в існу-

⁵ У зв'язку з кінцем розгляданого уривку вважаємо за доцільне навести виявлену паралель: „В Москве к заутрене звонят, а на Вологде тот звон слышат”. Цю приказку пробував своєрідно пояснити С. Максимов. (Максимов С. Крылатые слова. — М., 1955. — С. 87 — 90).

вання людей, які можуть перекидатися-перевертатися на певний час у вовків, було в усіх слов'ян споконвіку і є загальноєвропейським [101: 287]. Етимологи по-різному реконструюють давнє слов'янське найменування вовкулака. Поширеною є думка, що праслов'янська назва вовкулака — композит, у першій частині якого є основа слова на позначення вовка, в другій — основа збереженої в південно-слов'янських мовах лексеми *длака* (пор. серб і хорват. *длака* „волос, волосся, волоски (на тілі людини)”, „шерсть”), походження якої не з'ясоване [88 I: 338-339; 114: 695; 124 I: 417 та ін.]. Невідомо, чи праслов'янською звуковою формою слова була форма **dolka* чи **dlaka*. Польський лінгвіст В. Борись реконструює праслов'янську форму назви **v^lokodlakъ* (первісно, гіпотетично — що має овечу шерсть”), причому вважає, що в праслов'янських діалектах існувала назва **dlaka* „тваринна шерсть, волосся на людському тілі, оперення птахів” [100: 701]. Словенський науковець М.Сной висунув нову думку про досліджуваний термін: праслов'янською формою назви є **v^lkolakъ*, першим членом якої виступає праслов'янське **v^lkъ* „вовк”, другим — **lakъ* „одяг, шкіра”, що споріднене з польським *łach* „зношений одяг, ганчірка”, російським народним *лахи* „одяг”. Первісна семантика назви *v^lkolakъ* — „той, що має вовчу шкіру, вовчий одяг” [130: 726]. Проте слова **lakъ* „одяг, шкіра” дослідники праслов'янської лексики не виділяють, реконструюють тільки **laxmanъ*, **laxtu*, **laxъ*, **laxa* [98 XIV: 17-18]. Але нові шляхи етимологізування номена на позначення вовкулаки заслуговують на увагу. Гадаємо, що потрібно окремо вивчити географію досліджуваного слова з елементом *-длак (-dlak)*. Знаний етимолог В. Махек підкреслює, що в чеській мові лексема *vlkodlak* — „книжне слово, перенесене в добу відродження [чеського — В. Н.] від інших слов'ян”, а в народній мові існує тільки у лаському говорі (*vyl'kodlak*) [114: 695]. У словацькій мові літературна форма назви — *vlkolak*, а *vlkodlak* кваліфікується як говіркова [128 V: 123].

Загадковою нам видається російська форма *волколак*. В. Даль лексему подає з ремаркою стар[ое] без ілюстрації й паспортизації і попутньо етимологізує: „волкъ и кудла, т. е. волчья шерсть?” [17 I: 233]. Сучасні російські діалектологи вокабулу *волкодлак* паспортизують тільки покликанням на словник В. Даля та словник Академії, в якому номен ілюструється текстом, явно не народного походження: „Полночь, всеобщая тишина. Вот-вот к ним заглянет домовой, волкодлак, лаума, какая-нибудь нечистая сила”. Тут додано: „от волк и длака — конский или коровий волос” [69 V: 42]. Натомість вокабули *волколак*, *вовкулак* запасартизован надійними матеріалами [Там само]. До того ж вокабули *длака* „Словарь русских народных говоров” не містить.

В українській мові засвідчені й функціонують різні словотвірні варіанти досліджуваної лексеми, зокрема *вовкулак(а)* (найпоширеніша) і *вовколак* [92: 32] (про інші структури скажемо далі). Найперше,

але лише на початку XVIII ст., українські пам'ятки задокументовують *lycantropos вовкулак* [116 I: 693]. За українськими віруваннями, існують не тільки чоловіки-вовкулаки [91: 74], але й жінки-вовкуниці, *вовкуни* [46: 43]. В історичних словниках білоруської та російської мов подібних вокабул немає.

Привертає до себе увагу те, що в болгарській мові форми відповідного слова засвідчені тільки без *д* перед *л*: *вълколак*, *върколак*, *фькуляк*, *вракалак*, *вракалок* [10 I: 206].

Дуже можливо, що варіанти досліджуваного слова з елементом *-длак* (*-dlak*) — це специфічні сербські, хорватські і словенські форми, які виникли внаслідок прирівняння фіналі первісної праслов'янської структури **vьkolakъ* до слова *dlaka* „волосся, шерсть”. Тоді як етимологізувати **vьkolakъ*? Припускаємо, слово утворено від зоономена **vьlkъ* „вовк” за допомогою праслов'янського суфікса *-ol-ъ* (**vьkolъ*) із наступним увиразненням за допомогою суфікса *-ak-ъ*.

Праслов'янський формант *-olъ* виділяє, зокрема, знаний етимолог Ф. Славський [125: 109]. Мабуть, континуантом праслов'янського слова **vьkolъ* „вовкулак” є старопольське *wilkotek* „вовкулак” із суфіксом демінутивності *-ek* < **ъкъ*. Дериват *wilkolek* зафіксований у XVI—XVII ст.: *O wilkotku różne są i różne powieści; Wilkotrąkami nazywano ludzi* [122: 556]. О. Брюкнер також твердив, що іменник *wilkolek* (у пам'ятках: XV — до XVIII ст.) утворено від *wilkol* [101: 284]. Та можна зробити ще одне припущення: форма *wilkolek* з'явилася із *wilkolik*, у якій *-ik* сприймано як суфікс демінутивності (давній, із *-ikъ*) і замінено його іншим формантом, уживаним для творення здрібніло-пестливих варіантів назв, — суфіксом *-ek* < *-ъкъ*. Первісною, вихідною структурою назви міг бути композит, першою частиною якого був номен **vьlkъ* „вовк”, а другою — іменник **likъ* „зовнішній вигляд, лице, обличчя (корінь той же, що у **lice*; щодо значення пор. сербськ. і хорватськ. *lik* „обличчя, подоба, риси обличчя, вираз обличчя як образ внутрішнього стану людини; зовнішній вигляд тіла тварини; зовнішній вигляд чого-небудь, вигляд узагалі, подоба, форма” [98 XV: 106]. Отже, не виключено, що найдавнішою слов'янською назвою вовкулака було складне слово **vьkolikъ* „той, що має вовчий вигляд, подобу, обличчя”. У такому разі сербську (*вукодлак*), хорватську (*vu-kodlak*) і словенську (*volkodlak*) форми можна пояснювати як вторинне зближення й ототожнення фіналі з *длака* (*dlaka*).

Сербське слово у формі *влькодлак* засвідчується з XVIII ст. [117: 68]. Привертає увагу факт, що албанська мова запозичила слов'янське слово у формі *vuiolak* [Там само] (без *d* після *o*), напевне, із старосербської мови, але в ній є і форма *vurvollak* [124 III: 636]. Із болгарської мови запозичені румунські *vîrcolac*, *vîrcolaci*, *vîrcolag* „вовкулак” [103: 936-937], новогрецькі *βουρколаκας* (варіанти *βουλколака* та ін., *βουρδοлаκας*, *βουρδουλακας*) „вампір” [10 I: 206] (щодо останніх грецьких форм пор. *вурдалак* „перевертень”, що з'явилося в російській художній літературі 20-х — 30-х років XIX ст., яке

пояснюють спотворенням *волколак*, *вурколак*; допускається, що це книжне слово походженням зобов'язане О. Пушкінові [88 I: 365-366]).

Варто сказати, що в українських західних говірках вовкулака має назву *вовкун* [22 I: 113; 51: 72]. У Закарпатті поруч із *вбўкнўн* функціонує варіант із додатковим суф. -ак — *вбўкунак* (контамінація *вбўкун* і *воўкулак*?). Унаслідок деетимологізації і зближення фіналі із зрозумілими лексемами назва *вовкулак* у деяких українських говірках набула вигляду *вовколаб* (*лаба* — „лапа”), а далі — *воўкораб*, *воўкурад* [91: 73; 21: 412].

Із відмінних назв-комполітів вовкулака згадаємо ще російську діалектну *вувкула* “перевертень, вовкулак”, що її В. Даль локалізує на Воронежчині та Смоленщині [17 I: 273] (за В. Далем її наведено і в сучасному словнику російських говорів) [69 V: 238]. Вона вимагає окремої студії (із *волколак*, *вовкулак*, вплив антропоніма *Вукол*).

Ми змушені глибше розглянути етимологію досліджуваної слов'янської лексеми у зв'язку з тим, що в “Етимологічному словнику української мови” висловлено припущення, ніби вона “у східнослов'янських і західнослов'янських мовах, очевидно, з південнослов'янських” [21 I: 413].

За сербським народним віруванням дитя, яке народилося «в сорочці» — прозорливе, ясновидюче [31: 296]. Не виключено, що народжених у «сорочці», «очіпку» могли зараховувати до здатних «вовкулакувати».

У народі вважалося, що вовкулаки бувають кількох різновидів: 1. Вовкулаки природжені, уроджені, тобто що є такими від народження, чарівники, які самі беруть на себе вовчу подобу і самі повертають собі людський вигляд; 2. Вовкулаки, які такими стали через дії відьом, чарівників [26; 101: 287; 91: 78-81]. Відьми й чаклуни можуть перекидатися в різних тварин, у тому числі й у вовків. Природжені вовкулаки звичайно рискають у вовчій подобі ночами, а вдень ходять у людському вигляді. Люди, перетворені у вовкулаків чаклунами, ходять у вовчій подобі, зберігаючи людський розум. Вони такими залишаються, поки з них не знімуть чарів. Народні оповідачі говорять про різні способи, якими чаклуни набирають вовчу подобу: увіткнути у землю 2 ножі і між ними перекинутися, перевернутися через голову [26: 509] на пенькові [24: 35] (звідси й відповідне значення цих дієслів та похідного іменника *перевертень* (пор. рос. *оборотень*). Щоб знову набрати людської подобу, вовкулакові необхідно на тому ж місці переміститися перекидом через голову з боку, протилежного до того, з якого беркицнувся для набрання вовчого вигляду [24: 35; 17 I: 233]. Відаючи про «язвено», що з ним народився князь Всеслав, яке його мати прив'язала на сина і яке завжди тримав на собі, сучасники, імовірно, справді вважали його чаклуном-вовкулаком. Через це автор «Слова» у досліджуваному невеликому контексті кілька разів підкреслює пересування Всеслава скачучи й ришучи у звірчій подобі:

скочи... лютымъ звѣремъ; скочи вълкомъ; вълкомъ рыскаше; дорискаше; вълкомъ... прерыскаше. Тут у пам'ятці виступає так званий орудний відмінок предикативний. Фахівці вважають, що «найдавнішими конструкціями з цим різновидом орудного є випадки його вживання в значенні перетворення (перевтілення), напр.: *крига розтеклась водою...*» [43: 48]. Цю функцію орудного відмінка вперше докладно дослідив і на великому фактичному матеріалі показав ще Є. Тимченко, напр.: *Господь Бог приходит чоловіком; не могла ся стерпіти, переверлася сивов зозульков, до мамки прилетіла; Василь... перекинув сі кітков тощо* [81: 79-82]. Імовірно, про чаклунські можливості князя-чарівника Всеслава Брячиславовича ходили легенди, одну з яких зафіксував автор «Слова — чутку про те, що князь за одну ніч міг із півночі Русі досягти крайнього її півдня — Тмутороканщини. Таку подорож чарівник робив під покровом темної ночі — частини доби, коли чарівники й чарівниці мають найбільшу силу. До третіх півнів, до світання, за народними віруваннями, вони мусли повертатися до звичайного життя. В оповідях, записаних у XIX—XX ст., вовкулаки від народження переверталися у вовків і повертали собі людський вигляд, коли тільки вони цього собі забажали, незалежно від часу доби, але форму людини вони могли собі повернути лише на тому місці, на якому вони її позбавили себе. Проте в давнину, мабуть, вовкулаків уважали чарівниками, які перекидалися вовками тільки на ніч, а до світанку мусли повертати собі звичайну (людську) подобу.

Недавно думку більшості дослідників пам'ятки про те, що словосполука *до курь* має в ній темпоральну семантику, заперечив В.Г. Скляренко: „...Згадане словосполучення не має в „Слові” часового значення, тобто не означає „до співу півнів, до світанку”. Коли б в аналізованій фразі сполучення *до курь* мало значення „до співу півнів, до світанку”, то кінцівка фрази була б оформлена дещо інакше: „ізъ Києва дорискаше до курь до Тмутороканя” або „до курь въ Тмуторокань” (а не „до курь Тмутороканя”) [66: 7]. Та це зовсім не так. Ще О. Потєбня звернув увагу на те, що в давній мові східних слов'ян були поширені конструкції з дієсловами руху в просторі з префіксом *до* та іменниками в формі родового відмінка без прийменників на позначення просторової межі руху. Він виявив такі конструкції в найдавніших писемних пам'ятках: *дошєдшю же ему Черныє рѣки; Илюрикъ, его же доходи* апостоль Павель; не можуть *долѣзти двора моего* (прикладі з „Повісті врем'яних літ”), показав залишки таких конструкцій у сучасних слов'янських мовах, у тому числі й українській: *Щоб нам не дойти сорома; меншая сестра — літ не доросла* [57: 209–210].

Про наявність у мові давніх східних слов'ян різних безприйменникових відмінкових форм на означення просторових, часових та інших відношень і поступове витіснення їх прийменниковими пишуть майже всі дослідники історії синтаксису відмінків, автори посібників із історії слов'янських мов.

Багацько досліджуваних безприйменникових конструкцій іменників у родовому відмінку з дієсловами руху в писемних пам'ятках і записах українського народного мовлення ХІХ ст. виявив Є. Тимченко [82: 109–116]. Поширеність у давній руськоукраїнській та староукраїнській мові безприйменникового родового відмінка межі [5: 42–43; 96: 102–103] (досягання [67: 127–129]) відзначають й інші історики-синтаксисти ХХ ст. Знаний російський дослідник історії синтаксису відмінків Т. Ломтев серед прикладів уживання безприйменникового родового відмінка на позначення місця досягнення при дієсловах руху в найдавніших східнослов'янських текстах наводить і цитату зі „Слова”: Всеславъ князь... изъ Києва *дорискаше* до куръ *Тматороканя* [38: 232].

Щоб переконатися в тім, що форми безприйменникового родового відмінка в конструкціях із дієсловами руху на позначення досягнення межі були поширеними у мовленні східних слов'ян ХІ–ХІІ ст., досить проглянути екземпліфікацію до вокабул *догнати*, *дойти*, *допровадити*, *достигнути*, *доходити*, *доїхати* [68 III: 33, 35–36, 58, 65, 75–76]. В історичних словниках особливу увагу варто звернути на конструкції: (частка не +) дієприслівник від дієслова *дойти* або *доїхати* + безприйменниковий родовий, наприклад: *идоша на Лотыголоу. и доходивше города Мѣдвѣжеи Головы и не вспѣвше оу него ничто же* [56: 896], *Михалку не доїхавше Володимера ... за .ѣ. версть* [55: 376]. Аналогічні конструкції у мові збереглися донині: *не доїжджаючи Києва* „біля Києва”, *не доходячи лісу* „біля лісу”.

У сталих і фразеологізованих зворотах безприйменниковий родовий на означення межі функціонує й сьогодні: *добиратися смаку* „відчувати смак”; *добиратися глузду* „зрозуміти що-небудь”; *доїхати кінця кому* „завдати неприємностей кому-небудь”; *доходитьи (дійти) [до]* „закінчувати йти до наміченого місця”; *доходитьи (дійти) кінця* „закінчувати”, *доходитьи (дійти) літ* „ставати дорослим, досягти повноліття”, *доходитьи (дійти) думки, висновків* „додумуватися”, *розуму доходитьи (дійти)* „ставати розумово зрілим”, *доходитьи (дійти) [до] ладу* „розбиратися в чому-небудь, уміти упоратися з чим-небудь”, *доходитьи (дійти) краю* „досягти найвищого рівня” [74 II: 319, 350, 397, 398] тощо.

Той факт, що в „Слові” вжито безприйменниковий родовий межі — *дорискаше... Тматороканя*, — є добрим свідченням того, що поема скомпонована в ХІІ ст., не підроблена. Конструкції родового з прийменниками на означення межі також засвідчені вже в давніх текстах: *и до Бѣлагорода дошедши* перед ни(м) [56: 412]. Поступово прийменниково-відмінкові конструкції запанували в слов'янських мовах [43: 454]. Отож, немає жодних підстав сумніватися в часовому значенні сполуки *до куръ* („до співу півнів”, „до світанку”) у „Слові” лише через те, що топонім виступає в формі родового відмінка без прийменника.

Фразу „дорискаше до Курь Тмутороканя” В.Г. Складенко схильний „перекласти так: „з Києва добігав до півнів Тмутороканя” чи „з Києва добігав до тмутороканських півнів”. Він твердить: „Тмутороканські півні — це, безперечно, тмутороканські руси. Півнями руси названі тому, що за походженням вони є галлами (кельтами з колишньої Галлії), а галлів римляни називали півнями, оскільки в латинській мові слова *Gallus* „галл” і *gallus* „півень” вимовляються однаково... Походження азовсько-чорноморських (у тому числі й тмутороканських) русів було відоме візантійцям. Симеон Логофет (перша пол. X ст.), говорячи про етнічну належність русів: „вони є з народу франків. Ідеться, безперечно, про кельтів-галлів, оскільки в X ст. Галлія вже звалася Францією, а її населення — франками” [66: 7–8]. Однак професійний історик М. Грушевський про зазначене повідомлення сказав, що „примітка про франкський початок Руси, очевидно, зачерплена з гльоси..., що теж ледво чи належить самому Симеону... З сею звісткою... взагалі трудно щось зробити...” [16 I: 418].

В.Г. Складенко пристав до гіпотези С. Шелухина про те, ніби Київська Русь має кельтське походження [94: 2,101–102]. Серед аргументів С. Шелухина та В.Г. Складенка є й такий: зовнішня подібність русів до кельтів — брита борода, вуса, звисла чуприна. В.Г. Складенко пише: „Те, що руси мали зовнішність кельтів, а запорізькі козаки — зовнішність кельтів і русів, на наш погляд, є одним з виразних доказів походження русів від кельтів-галлів, а запорізьких козаків — від русів (азовсько-чорноморських, у тому числі й тмутороканських)” [66: 8]. Аргумент більш, ніж сумнівний, адже елементи туалету легко запозичуються, часто є даниною моді і мало пов'язані з етногенезом.

Наприклад, голені бороди, вуса, чуприни носили й поляки [105 IV: 447–453]. Звичка голити голову, поширена на Балканах, прийшла туди разом із болгарами [47: 56]. Зачіска: пучок волосся на маківці старанно поголеної голови була поширена серед африканців [79: 12]. Пор. і зачіску в індіанців-кучинів [79: 19]. Воїни-кшатрії в давній Індії також голили голову, залишаючи жмутик волосся в її центрі [79: 55]. В епоху середньовіччя у Західній Європі всі чоловіки, що досягли зрілого віку, відрощували бороди [79: 71]. Великі бороди носили і чоловіки-галли. Під впливом римської культури з'явився звичай голити бороди, залишаючи, однак, великі вуса [79: 73]. Найпоширенішою чоловічою зачіскою було вільно розпущене волосся, що доходило до середини шиї. І лише в IX ст. чоловіки голили голову, крім невеликого чуба на маківці [Там само]. Не зайвим буде тут нагадати, що інструмент для гоління — бритва має праслов'янську назву (*bričь, *britva [98 III: 25, 32]).

До того ж існує антична скульптура, відома під назвою „Галл, що помирає” (зберігається в одному з музеїв Рима). Вона зображує чоловіка атлетичної статури, на голові якого — пишне волосся, без виділеної чуприни — оселедця [119: 411]. Неголені чоловічі голови без чубів спостерігаються на предметах кельтської культури [119: 410; 131: 45, фото № 1, 8, 54, 57, 67].

Сучасні дослідники походження українського народу теорію про походження його від кельтів-галлів навіть не згадують [4: 403]. На історичних картах, що зображують землі, покорені кельтами, території нинішньої України — Галичини, Волині, Середньої Наддніпрянщини, як і Таманського півострова, немає [119: 408; 131: 8]. На терені сучасної України сліди кельтів виявлено на Закарпатті. Припущення, що кельтські поселення можуть бути знайдені на Середній Наддніпрянщині нині не є достатньо обґрунтованим [45: 170]. Нашими далекими предками були все-таки праслов'яни, і це — аксіома.

Пояснення виразу „дорискаше до курь Тматороканя” у „Слові” як „дорискав до півнів (до світанку) до Тматороканя”, на нашу думку, не обґрунтоване з погляду загальної історії, історії мови, діалектології та етнографії.

Отже, найімовірніше, вираз *до курь* у «Слові» має значення «до (співу) третіх півнів», тобто «до світанку, до настання дня».

Дослідники пам'ятки вже давно звернули увагу на повідомлене про князя Всеслава в першій згадці про нього в «Повісті врем'яних літ» під 1044 р.: «оумре Брѣчиславъ... и Всеславъ снѣ юго сѣде на столѣ юго. югоже роди мѣти ѿ(т) вѣлхванѣа. мѣтри бо родивши юго. бы(с) юму пазвено на главѣ юго. рекоша бо вѣлсви мѣтри юго. се пазвено навѣжи на нь. да носить є до живота своѣго. єже носить Всеславъ и до сего дне на собѣ. сего ради немл(с)тивъ естѣ на кровьпролитъє» [55: 155]. У цьому уривку з літопису дещо загадковим є слово *язвено*. І.Срезневський з'ясував, що в церковнослов'янських текстах лексемою *язвѣно* (*язвено*) перекладено грецький номен *δέρμα* «шкіра». У вітчизняному оригінальному літописному тексті, що ми його процитували вище, назву *язвено* він тлумачить «плівка, шкірка» (рос. „пленка, кожица”) [76 III: 1644–1645]. Пор. у лексиконі Ф. Міклошича: *павънь* — *павено* *дѣрма*, согіум „шкіра, шкірка, оболонка” [117: 1144]. Зовсім сумнівним є пояснення Є. Ляцького: на голові Всеслава була родимка («язвено»), яку він, за навіюванням волхвів, прикривав пов'язкою [39: 89-90].

Можливо, Всеслав народився із шматком амніону на голівці або ж цілим „очіпком”. Амніон — це „тонка, але міцна ...оболонка, яка... містить... плід з амніотичною рідиною” [42: 54], „мішок навколо плода в материній утробі, який захищає плід від ушкоджень. Коли починаються пологи, амніон — плодовий міхур — звичайно розривається, рідина виходить разом із плацентою — „дитячим місцем”. Однак трапляється, що дитина приходить на світ у цілому амніоні з амніотичною рідиною. Мабуть, про дитя, яке з'явилося на світі саме в амніоні, люди (первісно), образно висловлюючись, казали, що воно народилося в сорочці. Коли новонародженому в амніотичному „мішку” вчасно, негайно не допомогти — не звільнити з оболонки, дитя може задихнутися — загинути [77: 413, 613; 2: 142-143, 413]. Люди, котрі після такої смертельної небезпеки залишилися живими, вважалися щасливими, удачливими, везучими [118: 95]. Не виключено,

що вони такими вважалися тому, що не нагими народилися, а вже новонародженими з'явилися на світі в «одязі». Не з'ясовано, коли вираз *народився* (*народилася, народилося*) в *сорочці* став фразеологізмом і почав застосовуватися до будь-якої людини, котрій особливо щастить у житті [118: 96]. Нині в українській літературній мові фразеологізм *народився* (*вродився*) в *сорочці* має семантику «везучий, удачливий, щасливий» [75].

Буває, що навколоплодові оболонки надто щільні та міцні або в породіллі слабкі перелоги. Тоді плодовий міхур розривають штучно. Коли цього не зробити, «то може трапитися, що плодови оболонки розірвуться лише при зганянні плоду в ділянці його грудної клітки й дитина народиться із шапочкою з оболонок на голові — т. зв. «чепець щастя» («народження в сорочці»). Старий забобон бачив у цьому особливо щасливу прикмету для дитяти. Насправді ця «шапочка щастя» являє собою для дитини велику небезпеку, — вона може задихнутися, якщо тільки оболонки не будуть розірвані негайно після її народження» [95: 102; 77: 413; 1: 180]. У зв'язку з цим у західних говорах української мови виник вираз *народитися* (*уродитися*) в *чипці*, в *чепаку* (Закарпаття; *чепак* «чепець, очіпок»): «Котра дитина в *чипці* *уроджується*, тота буде щаслива» [90: 181]; *двўн шчасливый, бо уродиўс'а ў чепакў* (с. Довге, Іршавщина на Закарпатті).

Тут варто сказати, що польські лексикографи у слова *czepiek* виділяють два значення: 1. різновид головного убору, 2. *anat. część owodni rokguwająca czasem główkę noworodka*, тобто «частина плодового міхура, котра іноді покриває голівку новонародженого»; при ньому дають фразеологізм *w czepku urodzony, urodził się w czepku, przyszedł na świat w czepku* «про когось, хто має виняткове щастя в житті» [115: 95-96].

Вірування в те, що люди, котрі «народилися в сорочці» або «народилися в очіпку (чипці)», вочевидь, дуже давні, можливо, й праслов'янські, і нині функціонують у різних слов'янських мовах.

А. Івченко, який досліджував фразеологізм із внутрішньою формою «народився + в елементі одягу = надзвичайно щасливий», показав, що вираз має «спільнослов'янську ареальну проекцію», що фразеологізми з конкретизатором «сорочка» утворюють ізоглосу українсько-білорусько-російсько-чесько-болгарсько-хорватську, а з конкретизатором «чепець (очіпок)» — українсько-білорусько-польсько-словацьку» [28: 187]. Але до ареалу «народитися в сорочці» треба додати сербську мову. За сербським народним віруванням дитя, котре народилося в сорочці (*у кошуљици*), — прозорливе, ясновидюче [31: 296]. Як тут не згадати, що в оповіді «Слова» про Всеслава сказано й таке: «Аще и вѣща душа въ друзѣ тѣлѣ, нѣ часто бѣды страдаше» [27: 36–37].

Аналогічні до слов'янських вирази, які передають вірування в те, що люди народжені в «сорочці» або «в очіпку, чипці», — щасливі та везучі, є і в інших мовах Європи: нім. in *Häubchen* geboren; Er hat ein Glückshäubchen mit auf die Welt gebracht (*Haube* «очіпок», *Häubchen*

„очіпчик”), англ. to be born with caul (caul „очіпок”), франц. Il est né coiffé (*coiffé* „очіпок”), румун. a se naște cu *cămașă* pe el (*cămașă* „сорочка”), в угорців: burokban született (*burok* „оболонка, обгортка, шкіра”) [44: 159; 110: 91, 92], італ. esser nato con la *camicia*, esser fortunate [120: 196] (*camicia* „сорочка”). Імовірно, йдеться про давній забобон, поширений по всій Європі. Напевне, первісно скрізь було поширене вірування про особливу щасливість людей, народжених у „сорочці”, бо, як зазначалося, ті, хто прийшов у світ в амніоні, справді від народження мали щастя, бо їм повитухи (чи акушери) не дали задихнутися. Цю ознаку перенесено й на народжених із навколоплідними оболонками (повністю або частково) на голові — в „очіпку”.

Але існують і інші думки про походження забобону, у зв'язку з яким з'явилися досліджувані фразеологізми.

О. Потебня виникнення цього повір'я пояснював виходячи з германської міфології, за якою душі до свого народження перебувають за хмарою в богині Гольди, і щоразу, коли душа спускається на землю, щоб узяти на себе людську подобу, за нею вслід іде одна, дві, три душі як духи-охоронителі. Місцем перебування їх спочатку є „сорочка”, якою іноді буває обвита голова новонародженого; за ісландським повір'ям, якщо спалити або викинути цю сорочку, дитина назавжди втрачає свого ангела-охоронця [58: 212; 32: 214], бо в «сорочці» перебуває дух-захисник дитяти або частина його душі [110: 91].

А. Льченко твердить, що „і фразеологізм, і вірування в магічну силу навколоплідної плівки (яка символічно сприймалася як елемент одягу) відбивають фольклорний мотив чудесного народження, який походить від архаїчних уявлень про охоронну функцію померлих предків” [28: 189].

Варто сказати, що деякі народи вірували, ніби „сорочка”, в якій народилася дитина, приносить удачу, щастя й іншій людині, власністю котрої „сорочка” стала. У давньому Римі баби-повитухи дорого продавали такі „сорочки”, які охоче купували адвокати як талісмани, що приносять щастя [44: 159]. У Данії ще в середині XVIII ст. такі талісмани розшукували адвокати; у Англії навіть у 60-х рр. XIX ст. вони були предметом торгівлі, про них писалося в газетних оголошеннях [110: 91].

Давні німці „чепець”, у якому народилося дитятко, дбайливо ховали або, зашивши у стрічку, вішали на шию дитини [Там само]. Немає сумніву, що такий звичай був й у східних слов'ян, тому волхви й порадили матері князя Всеслава почепити на шию її сина зашитий у клапоть полотна чи іншого матеріалу висушений амніон-сорочку або ж „чепець”.

Порівняно з першою частиною друга частина монографії О. Прицака — «Хто?» невелика (с.140—160). Її автор поділив на чотири розділи. Найбільший розділ перший — «Незвичайна історія Володислава Кормильчича» (с. 140—154) із його дев'ятьма параграфами. У першому параграфі дослідник спочатку стисло виклав заявлені при-

пущення про те, хто міг бути автором «Слова», що знайшли найбільше прихильників — автор пам'ятки: «1. був виїмковою індивідуальністю в Старій Русі; 2. не був духовною особою; 3. не був народним бардом-співцем; 4. був із княжих дружинників; 5. був князем; 6. був літератором; 7. мав першорядну фахову освіту як із староруської, так і з візантійської літератури» (с. 139). Про походження автора «Слова» О. Прицак у науковій виділяє чотири версії — «Він був: 1. бродячим членом дружини, що переходив від одного княжого столу до другого. Це з огляду на апострофи-звертання до цілої низки князів, а не до одного; 2. Київським боярином — з огляду на значення, що він його надає Київському князеві Святославу Всеволодовичеві; 3. Чернігівським боярином — з огляду на героя «Слова», члена Чернігівської династії, та на чернігівський характер твору; 4. Галицьким боярином — з огляду на прекрасну апострофу до Ярослава Осмомисла, а також з огляду на те, що з літературного погляду «Слово» належить до Галицької школи («доби орнаментального стилю» — за визначенням Дмитра Чижевського); 5. Галицький князь Володимир Ярославич (+1198, Л.Махновець)» (с. 140).

О. Прицак заявив, що його погляд звернений на можливе галицьке походження автора «Слова»: тільки Галицька держава («земля») в другій половині XII ст. мала спільний кордон, жваві політичні і культурні контакти з Візантією, тому він повертається до старої гіпотези українського історика А. Петрушевича, відновленої російським акад. О. Орловим, який 1923 р. писав: що автор «Слова», можливо, прийшов на лівий бік Дніпра, в Чернігівщину, до Новгород-Сіверського князя Ігоря із Галицької області, наприклад, разом із галицькою княжною Єфросинією Ярославною, що стала жінкою Ігоря. Про південно-західне походження автора, мовляв, свідчить і мова твору, і особливе панегіричне ставлення до Ярослава Галицького, і близькість стилю до Галицько-Волинського літопису (с. 140).

Варто додати, що на гіпотезу О. Орлова негайно відгукнувся знайомий дослідник «Слова» В. Перетц, який сказав: «Гіпотеза правдоподібна, і не меншою мірою ніж та, що робить автора «Слова» киянином або чернігівцем» [53: 49].

Та справедливості ради мусимо нагадати: думку про те, що автором «Слова» був або наддніпрянець («малорус»), або галичанин («червонорус»), висловив ще в 1810 р. Й. Добровський у листі до В. Копитара, опублікованому 1885 р. [99: 115].

Галицьке походження творця пам'ятки найповніше прагнув обґрунтувати В. Махновець, котрий авторство «Слова» надавав Володимирові Ярославовичу — синові галицького князя, якого за поемою XII ст. називають Осмомислом, — братові Єфросинії Ярославни — дружини князя Ігоря Святославовича, походив якого на половців присвячений старожитній твір [41]. Аргументи Л. Махновця розглянув відомий знавець проблем «Слова» Л.О. Дмитрієв і зробив такий висновок: «Справді, цілий ряд фактів біографії Володимира Яро-

славовича свідчить про те, що він дуже тісно пов'язаний із героями «Слова», подіями доби «Слова». І не випадково те, що рівночасно з Л.Є. Махновцем, незалежно від нього й один від одного, з'явилися ще дві праці, в яких робиться спроба довести авторство Володимира. Але... об'єктивний аналіз історичної долі Володимира Галицького, характер його стосунків із батьком Ярославом Осмомислом і тестем Святославом Всеволодовичем Київським дають всі підстави твердити, що князь Володимир Галицький ніяк не міг бути автором «Слова о полку Ігоревім» [20: 102]. Заперечив авторство Володимира Ярославовича «Слова» і О. Пріцак, буквально написавши таке: «Однаке його (Л. Махновця — В.Н.) аргументи не переконливі головно тому, що із даних джерел його часу Володимирі бракувало творчої ініціативи і візії володаря» (с. 153).

О. Пріцак також шукав автора «Слова» в Галицькій землі, але не в середовищі князів, а між тамтешніми боярами, що виявили активність у політичному житті й потрапили на сторінки Галицько-Волинського літопису. Нагадаємо, що в 1153—1187 рр. галицьким князем був Ярослав Володимирович, названий у «Слові» Осмомислом, після нього протягом 1188—1198 рр. — його син Володимир, останній із роду Ростиславовичів. Волинський князь Роман Мстиславович 1199-го р. об'єднав своє князівство з Галицьким (і виникла Галицько-Волинська держава). Він намагався зламати боярську опозицію, але йому це не вдалося. Після смерті Романа Мстиславовича в 1205-му р. бояри «наступні 40 років порядкували в Галицькій землі, садовлячи на престол покірних їм князів-маріонеток» [36: 33]. На княжий престол бояри закликали різних осіб або на нього претендували різні люди. Варто зазначити, що на запрошення галицьких бояр у другій половині 1206-го р. приїхали з Путивля князь Володимир — син Ігоря Святославовича (героя «Слова»), внук Ярослава Осмомисла (син Ярославни), але цього ж року покинув Галич. Десь у 1210-му р. він знову сюди подався, але прагнучи здихатися опіки бояр, переслідував їх, та вони змусили його втекти з Галича у вересні 1211-го р. [35: 616].

О. Пріцак твердить, що після смерті князя Романа Мстиславовича в часи другого великого м'ятежа (1205—1214) найвизначнішою постаттю з-поміж великих бояр Галича, в чиїх руках знаходилася фактична влада в краю, був, безперечно, Владислав Кормильчич» (с. 140—141) *Лексеми кормильчич* дослідник трактує як «син кормильця», а *кормилець* — «вихователь княжого сина, зокрема престолонаслідника», який в часи неповнолітності князя... — регент держави» (с. 141). Зауважимо, що лінгвісти в давніх текстах виявили тільки слово *кърмиличичь-кормиличичь* і пояснюють його як синонім лексеми *кърмилъць* «вихователь» [68 IV: 366; 56: 718, 724]. Структура назви *кърмиличичь* (*кормиличичь*) показує, що вона утворена від основи *кърмилища* (*кормилища*) „годувальниця”, добре засвідченої в давній східнослов'янській писемності, в тому числі й у Галицько-Волинському літописі [68 IV: 366]. Допустимо, що О. Пріцак має рацію. Автор

уважає, що батько Володислава (мабуть, Коснятин Сірославич), був на службі в Ярослава Осмомисла і виховував його сина Володимира. М.Ф. Котляр також думає, що Володиславове «прізвисько вказує на те, що він був сином княжого «кормильця» (вихователя), напевне, галицького кн. Володимира Ярославича» [35: 623]. Коли Володимир Ярославич поконфліктував із батьком, тільки чоловік його сестри («Ярославни») Ігор Святославович Новгород-Сіверський дав йому тривалий (понад два роки) притулок, помирив його з батьком. В Ігоря Святославовича, напевне, був із ним «кормилець» (вихователь) Костянтин Сірославич і його син Володислав. На думку О. Пріцака, в цей час зав'язалися дружні стосунки між Ігорем та його синами, з одного боку, і «кормильцем» та його синами, з другого (с. 144). Коли після смерті Ярослава Осмомисла в князівстві настала складна політична ситуація, у Володислава виникла думка запросити до Галича на князювання свого друга Володимира Ігоровича. Ще до цього Володислав і його батько («кормилець») мали зв'язки з батьком Ігоря Сіверського — чернігівським князем Святославом Ольговичем (с. 145–146).

У четвертому параграфі другої частини праці О. Пріцак повторює тезу, висловлену в першій частині там, де йшлося про колофон досліджуваної пам'ятки, що „коли автор «Слова» закінчив свій твір, його замовник, чернігівський князь Ігор Святославич помер (1199–1201)”. Нові князі Чернігова та Новгорода-Сіверського не були зацікавлені цим твором, і автор «Слова» підніс його синів Ігоря Володимирові — претендентів або «шефові» претендентів на галицький претол. У літописі сказано, що бояри «приведоша кормилчича. иже бѣ загналь великыи кнѣзь Романъ невѣры ради. *славѣхоу бо Игоревича* послушав же ихъ Галичскыи бояре. и послаша по нихъ и посадиша и в Галичѣ Володимера [Ігоровича — В.Н.]. а Романа [Ігоровича — В.Н.] во Звенигородѣ [56: 718].

О. Пріцак вважає, тут недвозначно засвідчено: Володислав Кормильчич славив Володимира Ігоровича. «Як він міг його славити», — питає він. І відповідає: «Очевидно, тільки літературним твором, що закінчувався словами: «Слава... Володимиру Игоревичу!», котрий став неперевершеною пам'яткою — «Словом о полку Игоревім» (с. 147). Автор зайвий раз підкреслює, що, перебуваючи на Чернігівщині в 1190–1202 рр., Володислав ознайомився з політичними концепціями цієї землі «та з чернігівською епічною школою поезії (школа Бояна)». Тоді зблизився із своїм пізнішим кандидатом на галицький стіл Володимиром Ігоровичем. Після смерті 1198 р. Ярослава Всеволодовича, Ігор став чернігівським князем і був зацікавлений у новій редакції Чернігівського літопису, вигідні й для нього інтерпретації найважливішої події в його житті — походу на половців. «Ледве чи хто інший при дворі Ігоря мав більші дані на те, ніж його високоосвічений галицький гість, Кормильчич Володислав», — пише дослідник (с. 147). На думку О. Пріцака, Володислав блискуче виконав завдання (текст цієї редакції зберігся в Іпатіївському літописі, а раніше непри-

хильна до неслухняного Святославу Київському Ігоря версія наявна в Лаврентіївському літописі), тому Ігор (уже князь чернігівський) зробив Володиславові нову пропозицію («оферту») — написати спеціальний твір про його похід. Цей твір і є «Слово о полку Ігоревім», — у підсумку сказав О. Пріцак. Наступні параграфи монографії він присвятив головно історії. Оскільки творів Володислава, які б можна зіставити зі «Словом», немає, дослідник вважає, що документом, який «свідчить про фахову літературну освіту Володислава, і ту освіту, базовану на візантійських взірцях, типову і для автора «Слова о полку Ігоревім», є Володиславів заклик до бояр Перемишля, щоб видали йому свого князя Святослава Ігоревича (сина Ігоря Святославича, походів якого присвячене «Слово»; текст зберігся в Іпатіївському літописі, за яким його цитуємо):

«придоша на гра(д) Перемышль.
И пришедши же Володиславоу ко граду и ре(ч) имъ
братье почто смышляетеса
не сии ли избиша ѿ(т)ци ваши. и братью вашу
а инѣи имѣние ваше разграбиша.
и дщери ваша даша за рабы ваша.
а очьс(с)твии вашими владѣша инии пришелци
то за тѣхъ ли хочете дѣю свою положити [56: 724].

Спеціально про процитоване звернення Володислава О. Пріцак говорить у наступному розділі другої частини — «Літературна і наукова вартість Заклику Кормильчича» (с. 155—156). Справді, Володиславові не можна відмовити в красномовстві. Але гарних висловів діячів у наших давніх літописах зафіксовано немало. Ось зразки мовлення князя Данила Галицького та його дружинників у Галицько-Волинському літописі:

«Самому же Данилоу. созвавшоу вѣче ѿставьшоуса вь иї. ѿтрокъ вѣрнихъ. исъ дѣманомъ тысацкымъ своимъ. и ре(ч) имъ. *хочете ли быти вѣрни мнѣ да изидоу на враги мое. ѿнѣм же кликнуувшимъ. вѣрни есмы Боѹ и тобѣ. г(с)ноу нашемоу. изижди с Бжїею помощю. соцкыи же Микоула ре(ч) г(с)не. не погнетши пчель медоу не ѣдатъ*» [56: 763].

[Звертаючись до мешканців Галича Данило] «ре(ч) имъ ѿ моужи градъстии. доколѣ хочете терпѣти иноплеменьныхъ. князи державоу» [56: 777].

Треба мати на увазі й те, що в літописні тексти вносили від себе певні зміни різні редактори, в основному зберігаючи мову попередників [14: 3].

Мусимо нагадати, що «Слово» завершується так:

«Пѣвше пѣснь старымъ Княземъ,
а по томъ молодымъ.
Пѣти слава Игорю Святъславлича [!]
Буй туру Всеволодѣ [!], Владимїру Игоревичу.
Здрави князи и дружина,
побарая за христьяны на поганья плѣки.

Княземъ слава, а дружинѣ
Аминь» [27: 46].

Усе це сказано не тільки про Володимира Ігоровича, а й про його батька та батькового брата-дядька («стрия»).

Варто ще раз вернутися до того місця літопису, який наштовхнув О. Прицака на думку про те, що «Слово» — твір Володислава «Кормильчича». Ось, що там сказано: «*не смѣша* Галичанѣ ничто же створити. бѣ бо инѣхъ много Оугорь... малоу же времени миноувшю. и *приведоша* кормилчича. иже бѣ загналъ великий кнѣзь Романъ. невѣры ради. *славѣхоу* бо *Игоревича*. послушав же ихъ Галичкыи бояре. и *послаша* по нихъ и *посадиша* и в Галичѣ Володимера. а Романа во Звенигородѣ» [56: 718].

Бачимо, що актанти в цій ситуації — галичани, а не «Кормильчич», тому дієслова вжито у формі третьої особи множини минулих часів: *не смѣша* (аорист) — «не сміли (не посміли)», *приведоша* (аорист) — «привели», *посадиша* (аорист) «посадили».

У зв'язку з гіпотезою О. Прицака про авторство «Слова» Володислава «Кормильчича» звертаємо увагу на те, що й дієслово *славити* тут виступає в формі третьої особи множини (імперфекта), отже, йдеться про дію не одної, а багатьох осіб. До того ж лексема *славити* в давніх пам'ятках засвідчена не тільки зі значенням «славити», а й із семантикою «хвалити, вихваляти» [76 III: 406; 70 XXV: 56; 126: 104].

Цікаво, що І. Срезневський у контексті, що ми його досліджуємо, в дієслова *славити* знаходив значення «признавати, бути прихильником, прибічником» [76 III: 406]. О. Прицак у сполучі *славѣху Игоревича* побачив форму знахідного відмінка однини антропоніма Ігор, але насправді тут маємо форму двоїни, бо нижче в контексті йдеться про двох синів Ігоря Святославовича — героя «Слова» — Володимира й Романа. Так розумів літописне повідомлення й перекладач «Літопису Руського» (Іпатіївського) Л. Махновець: «Коли ж минуло трохи часу, то привели [галичани бояр] Кормилчів, що їх загнав був великий князь Роман за невірність, — вони бо вихваляли обох Игоревичів, [Володимира й Романа]. І, послушавши їх, галицькі бояри послали (послів) по них, (Ігоревичів), і посадили їх: У Галичі — Володимира, а Романа — у Звенигороді» [37: 369]. Л. Махновець іменникову словоформу сполуки *приведоша кормилчича*, незрозуміло чому, переклав як множину і говорить, що Кормильчичі — це боярський рід, який походив від княжого кормильця [Там само]. Однак він, гадаємо, помилився: в літописі виступає знахідний відмінок однини, про що свідчить відносне слово *иже* у відповідній формі. Отже, не Володислав «Кормильчич» «славив» князя Володимира Ігоровича, а галицькі бояри вихваляли двох Ігоровичів — цього ж Володимира та його брата. Варто ще сказати, що в Галицько-Волинському князівстві мали уділи або й без них перебували й інші нащадки Ігоря Святославовича. Головне, на чому слід наголосити, те, що «заклик» Володислава «Кормильчича», наведений О. Прицаком як зразок літературного досвіду та

вправності цього можливого автора «Слова», спрямований проти Ігоровичів. Ігоровичі далеко від своїх рідних країв вели нещадну боротьбу з боярством, тому воно не просто хотіло здихатися князів — онуків Ярослава Осмомисла, але й вимагали помсти. І «заклик» гаданого автора «Слова» не залишився без наслідків — двох братів Володимира Ігоровича зловлено й страчено: «Володимерь. бѣжа из Галича и сн̄ь его Изаславъ и гнаша и до Нѣзды... тым же бывши(м). княземъ. Романоу Стѣславоу Ростиславу. Оугромъ же хотѣщемъ е вести королеви. Галичаномъ же молащимсѧ имъ. да быша и повѣсили мсти ради. оубѣжени же бывше Оугре великими даръми. предани быша на повѣшение» [56: 726-727]. Ось що сказав про це М. Грушевський: «Тоді бояри п о в і с л и їх — факт в історії Русі нечуваний! Одна записка додає ще, що бояре перед тим ще й «били» сих князів» [16 III: 28; 13: 178].

Кормиличич обзиває синів Ігоря Святославича та Ярославни — онуків князя Осмомисла — пришельцями-зайдами, закликає до розправи над ними (див. с. 34). Трьох синів Ігоря публічно страчено на шибеницях, четвертий — Володимир, учасник батькового походу на половців, та його син — Ігорів онук, Осмомислів правнук урятувалися втечею. Важко припустити, щоб таку дику невдячність і жорстокість виявила людина, яка користувалася гостинністю сіверсько-чернігівського князя, дружила з його дітьми і написала про його похід високоідейний, високопатріотичний, високохудожній твір.

Після страти Ігоровичів восени 1211-го р. в князівстві продовжувалися чвари, розбрат, і через два роки збулася мрія Володислава «Кормильчича»: він «воѣха в Галичь. и вокнажисѧ и сяде на столѣ Даниль же ѿ(т)иде с мѣрью своею в Лѧхи» [56: 729]. «Факт сей занадто нечуваний, аби сучасники могли з ним легко погодитися», — писав М. Грушевський [16 III: 29]. Після довгих перипетій у князівстві угорський король Андрій II послав до Галича військо. Володислава піймали, ув'язнили «и в томъ заточеньи оумре. нашедъ зло племени своему. и дѣтемъ своимъ княжениѧ дѣла. вси бо князи не призрѧхоу дѣтии его того ради король посади с[ы]на своего в Галичи».

Надкороткий розділ третій своєї монографії О. Прицак назвав «Роман Мстиславич Галицький (+1205 р.) про автора «Слова» (с. 157–158). Читач чекав би тут якихось прямих свідчень про автора пам'ятки-поєми. Дослідник зазначає, що таких немає. Чому князь Роман Мстиславич міг цікавитися «Словом», фахівець знаходить відповідь у літописному повідомленні про те, що «приведоша Кормиличича. Иже бѣ загналъ великый князь. Роман невѣры ради, славяхоу бо Игоревича. Послушав же ихъ Галичкыи бояре. И послаше по нихъ и посадиша и в Галичѣ Володимира, а Романа во Звенигородѣ» (с. 158). О. Прицак твердить, що автор «Слова» міг Романа Мстиславича зацікавити тим, що колофон поеми став пропагандою в справі Ігоровичів у Галицькій землі — законних спадкоємців Ярослава Осмомисла,

конкурентів на галицький престол. Тепер мусимо дати велику цитату з монографії, бо в ній квінтесенція міркувань дослідника про гаданого автора «Слова» і долю його твору: «Очевидно, Роман знав «Слово» не під його теперішнім заголовком, а як його згадував Колофон, що закінчувався словами: «Слава... Владимиру Игоревичу». Ймовірно, це було причиною, чому Роман Мстиславич вирішив прямо арештувати Кормильчича. А для нас його акція має першорядне значення, вона доказує зі слів і дій Романа, що він боявся втратити багате князівство Галицьке на користь його законних спадкоємців Ігоревичів на чолі з Володимиром Ігоревичем. У такий спосіб Роман Мстиславич зробив велику послугу дослідникам «Слова» і назавжди показав, що «Слово» було твором XII ст., а його автором — Володислав Кормильчич» (Там само).

Те, що не одного Володимира, а двох Ігоровичів вихваляли, «славили» галицькі бояри, а не «Кормильчич», ми доводили вище. А *загнати* «прогнати» [58 III: 296] цього, не надто обтяженого мораллю боярина князь Роман міг і з інших причин: можливо той активно бунтував проти князя.

Останній маленький розділ книги О. Пріцака — «Анафема Кормильчича» (с. 159–160). Автор пише, ніби після одержання перемоги над Кормильчичем його заслано «у так звану Нову Русь (пониizzly великих середньоевропейських рік: Бугу, Серету, Дніпра). Кормильчич попав зі своїм родом під анафему. Згідно з церковним правом анафема мала два можливі рішення: заслання або покарання на смерть» (с. 160). Але це — припущення, які не ґрунтуються ні на чому. Вище ми зачитували Галицько-Волинський літопис, у якому сказано тільки, що Кормильчич «в томь заточении умре», і не більше. Ми не вивчали спеціально питання про випадки піддання анафемі людей у Київській Русі, зокрема світських осіб, але принаймні в історичних словниках, що охоплюють лексику XI–XIV ст ст., не виявили жодної ілюстрації з літописів про церковне анафемізування (прокляття) мешканців Держави.

О. Пріцак доклав багато зусиль, виявив велику ерудицію, прагнути довести, що автором «Слова» був Кормильчич («Кормильчич»), якого він ототожнив із боярином Володиславом. Але нас у цьому не переконав. Чи в принципі «Слово» могло бути створеним у Галицькому чи Галицько-Волинському князівстві? Звичайно, так. Культура цієї території була на високому рівні, про що свідчить архітектура, живопис, музичне мистецтво (див., зокрема [34: 142]). Про високий рівень словесного мистецтва тут свідчить Галицько-Волинський літопис. Але інших оригінальних пам'яток словесної творчості з цих теренів до нас не дійшло, тому не вистачає давніх текстів, з якими можна б фронтально зіставити «Слово о полку Ігоревім».

Гадаємо, автора пам'ятки треба шукати не серед галичан XII ст., які побували в Новгороді-Сіверському чи Путивлі, а серед наддніпрянців, насамперед мешканців Київщини або Чернігово-Сіверщини,

для яких захист від половецьких набігів залишався актуальним аж до нашестя Батигєвих орд. Хто, крім них, міг так журно вигукувати: «О русская земле! уже за Шеломянемъ еси» [27: 10], «О Руская земля! уже не Шеломянемъ еси» [27: 12]. Адже хороніми *Русь, Руськая земля* в XII ст. вживано насамперед стосовно земель Київської, Переяславської та Чернігівської [62; 9], хоч вони виявили тенденцію до поширення на інших територіях династії Рюриковичів. Контекст «Слова»: «Вы бо своими крамолами начясте наводите поганые на земли Рускую, на живи на все славу. Которое бо бѣше насиліе отъ земли Полоецкыи» [27: 35] наче також указує на це. Та при цьому не треба забувати, що й князь Всеслав претендував на київський престол і нетривалий час княжив у Києві. Варто сказати, що лексема *жизнь* зі значенням «маєток, набуток, нажиток», очевидно, була наддніпрянським регіоналізмом: «Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)» цю семантику вокабули паспортизує винятково текстами Київського літопису [68 III: 261]. В.Л. Виноградова в знаному довіднику значення «достояние, достаток; совокупность жизненных благ» слова *жизнь* також ілюструє лише прикладами з цієї пам'ятки. У цитаті з приписки до відомого знавця «Слова» Апостола 1307 р. семантика «надбання, власність, добро» слова *жизнь* виступає неоднозначною [12 I: 85]. Специфічні територіальні мовні елементи треба шукати й далі. Можливо, виявлення їх дасть нові факти для обґрунтування думки про те, з яких теренів походив автор «Слова», а потім шукати конкретних осіб, що могли скомпонувати нашу пам'ятку. У пошуках автора «Слова» дослідження мовних особливостей тексту – першорядні.

Важливою є третя частина книги О. Пріцака, яка має заголовок «Екскурси» (с. 161 – 246), що містить 12 наукових розвідок, присвячених частковим проблемам, пов'язаним із текстом «Слова». Частину з цих розробок автор опублікував раніше, частину увазі фахівців запропонував уперше.

Блискучим є екскурс I – «Слово о полку Ігоревім» як історичний документ» (с. 165 – 177), присвячений пам'яті Р. Якобсона, приятеля О. Пріцака, оборонця автентичності пам'ятки. Дослідник до тонкощів вивчив історію династичних відносин, особливо в Галицькій (Галицько-Волинській) та Чернігівській землях тощо і дійшов висновку, що «Слово» написано, мабуть, не раніше 1199 і не пізніше 1201 р. (рік смерті Ігоря Святославовича), точніше – між березнем та серпнем 1201 р. (автор «Слова» знав про похід на половців князя Романа Мстиславича, згаданого в пам'ятці). Думка О. Пріцака заслуговує уваги. Однак мусимо нагадати, що «буй Роман» у «Слові» оспівується в парі із Мстиславом:

«А ты буй Романи и Мстиславе!
Храбрая мысль носить вась умъ на дѣло!
...Суть бо у ваю желѣзныи папорзи
подъ шеломи латинскими.

Тѣми тресну земля и многи страны
Хинова. Литва, Ятвязи, Деремела,
и Половци сулицы своя повръгоща (!),
а главы своя поклониша
подъ тыи мечи харалужныи» [27: 31-32].

З літописів відомо, що в час створення пам'ятки в Русі було кілька володарів із ім'ям Мстислав: Мстислав Володимирович — князь дорогобузький; Мстислав Володимирович — князь городенський; Мстислав Мстиславич Удатний (Удалий) (помер 1210 р.) — князь торопецький (1206 р.), новгородський (з 1210 р.), галицький (з 1219 р.); Мстислав Романович — князь псковський, смоленський, київський; Мстислав Ярославич Німий — князь пересопницький [97 III: 277–281].

У третьому екскурсі «Деремела=Бродники (с. 187–201) О. Прицак прагне довести, що в «Слові» названо князя Мстислава Володимировича, котрий був, за його здогадом, князем городенським (с. 192). Із тексту «Слова» випливає, що Роман і Мстислав соратники в обороні як північно-західних, так і південних кордонів Русі (індивідуально і в союзах з іншими князями). Гадаємо, що на роль співборця князя Романа в час його князювання у Володимирі-Волинському найбільше підходить Мстислав Ярославович, що володарював у недалекій Пересопниці на Волині. Про цього князя мало історичних відомостей, але фактом є його участь у поході на половців у 1183 р. Сумнівно, щоб автор „Слова” співав оду Мстиславові Володимировичеві, котрий у 1180 р. воював із Ігорем Святославовичем, що тоді в союзі з половцями були недалеко Києва — біля Долобського озера [59: 277] (нині урочище *Довбичка* на лівому березі Дніпра).

У цьому ж екскурсі О. Прицак піддав сумніву етимологію назви *бродник*, що фіксується в наших давніх літописах, старожитніх іноземних джерелах. О. Прицак зауважує, що „пояснюючи слово *бродники* від дієслова *бродити* в його пізнішій значенні „блукати, волочитися”, історики схильні бачити в них збірне означення для староруської кочовничої людності, предків пізнішого козацтва. Але слово *бродити* у староруській мові мало тільки одне значення: „переходити брід... як це видно зі словника І.І. Срезневського. Тому *бродники* — не „волоцюги”, а „жителі осель біля переходів рік, бродів” (с. 196). Він ерудовано прагне довести, що східнослов'янській лексемі відповідає тюркізм *деремела* „Слова”. Не будучи сходознавцями, не будемо сперечатися про переконливість такого пояснення. Справді, давні східнослов'янські пам'ятки засвідчують дієслово *бродити* тільки з семантикою „ходити вбрід, по мілководдю” [68 I: 319]. Проте, напевне, вже в праслов'янській мові дієслово *broditi (se) мало й інші значення, пор. болгарськ. *бродя* „бродити, блукати”, чеськ. *broditi* „бродити, блукати”, *broditi se* „йти піском, травою і т. ін.”, словацьк. *brodit'* (sa) „пробиратися з труднощами”, польськ. *brodzić* „йти, ходити по грязюці, піску, траві тощо”.

У другому екскурсі — „Не — „дики” половці” (с. 178—186) — О. Пріцак досліджував генеалогію та місця кочовищ двох груп половців, які умовно названі: „дики” — правобережні і „не дики” — лівобережні. Екскурс прямого відношення до „Слова” не має, але допомагає краще зрозуміти події, відображені в ньому, та наступні дискурси.

Четвертий екскурс „Хинова” (с. 202 — 204) автор присвятив відповідному етнонімові, засвідченому в поемі XII ст. Він дійшов висновку, що *хинова* — це найменування „диких половців” (Xin<Qūn), що були «протомонгольського походження» (с. 204). Думка автора заслуговує пильної уваги, бо ця лексема досі не здобула переконливого тлумачення. А, може, *хинова* — зневажливе назвисько половців. В одній поліській говірці нині номен (*л'їхарадка*) *х'їно́ва* означає «лихоманка» (інші назви її — *х'їн'а*, *х'їн'д'а* тощо) [49: 78].

У п'ятому екскурсі — «Толковини» (с. 205 — 208) О. Пріцак говорить про те, що літописні племена уличі — *уличі* (цей фонетичний варіант, засвідчений у списках літописів автор вважає основним) й тиверці мали іранське походження. Перший етнонім автор етимологізує на тюркській основі (ül „фундамент”), а стосовно походження етноніма *тиверці* погоджується з думкою М. Фасмера, що в основі слова іранська назва Дністра Tivr (тобто *тиверці* — „дністровики”). Він пише, що пристає до думки К.Г. Менгеса про те, що в основі назви „толковини” є дієслово *тлѣковати*, похідне від *тлѣкъ* (ці старослов'янські форми наводить автор). О.Пріцак вважає, що *толковини* — плем'я іранського походження, яке спочатку входило до складу півкочового або кочового союзу племен, а пізніше ввійшло до складу Русі, притому воно мало свою спеціальність: толковини були перекладачами з різних мов» (с. 208). Варто сказати, що іменник *тлѣковинѣ* із дієсловом *тлѣковати* пов'язували філологи значно раніше ніж К.Г. Мендес [54: 248-249; 12 VI: 41-42; 64].

Спробу нової інтерпретації «дуже темного» місця кінцевої частини «Слова» — «Рекъ Боянъ и ходы на Святославля пѣстворца старого времени Ярославля Ольгова Коганя хоти...» — містить шостий екскурс «Ще раз про «Ходину»» (с. 209—213).

Запропонована велика кон'ектура О. Пріцака:

«Рекъ Боян к хоти сына Святъславля
—пѣс(но)твор(ь)сь [!] старого времени Ярославля, —
Ольгова Коганя хоти:
«Тяжко ти головы, кромѣ плечю;
зло ти тѣлу кромѣ головы»,
Руской земли безъ Игоря (< *Ольга)», — напевне, викличе

дискусію серед дослідників давньої поеми.

Питання, пов'язані з половцями, розглянуто в екскурсах: сьомому — „Комани” (с. 214 — 215), восьмому — „Деякі рефугії (резиденції) Степових імперій Євразії” (с. 216 — 226), дев'ятому — „...время Бусово” (с. 227 — 230; тюркізм „*buz-ov*>*bus-ov-o* (время) означає „знищення, катастрофа”), десятому — „Половецьке слово *бос*<*боз* у

значенні „сірий” (с. 231–234), одинадцятому — „Імена головних половецьких ханів у „Слові”: Гзакъ і Кончак” (с. 235–238; перше походить від загальнотюркського *qozi*, що первісно мало значення „ягня”, пізніше — „вівця”; тюркське *köpçäk* — “старі дублені шкіряні штани”), дванадцятій — „Одна імперська половецька династія” (с. 239–246).

У докладних „Висновках” (с. 247–268) О. Пріцак ще раз чітко виклав свої думки про час написання „Слова” й можливого автора поеми, в багатьох місцях знову повертається до головних тверджень Е.Кінана й обґрунтовано спростовує їх (часом навіть із іронією).

До монографії О. Пріцака додані: список ”Лексеми „Слова”, які розглядаються у цій праці” (с. 269–270), величезна „Бібліографія” (с. 271–299; „Вибрана бібліографія Омеляна Пріцака з історії України та Євразійського степу (книжки, статті, рецензії) — 91 позиція, „Загальна бібліографія”: 1. Кириличний алфавіт” — 244 позиції. 2. Латинський алфавіт і транскрипція зі східних мов” — 185 позицій), „Коментований покажчик імен і назв” (с. 300–359).

Попри наші критичні зауваги, монографія О. Пріцака „Ким і коли було написано „Слово о полку Ігоревім” — найвидатніше явище в українському „Словознавстві” за останні майже двадцять років (після виходу монографії Л. Махновця в 1989 р.) і заслуговує найпильнішої уваги філологів та істориків.

1. Акушерство / За ред. д.м.н., проф. С.В. Хміля. — Тернопіль, 1998. — 377 с.
2. Акушерство / За ред. акад. НАНУ В.І. Грищенка. — Харків, 2000. — 607 с.
3. Архив Юго-Западной России. — Т.8. — Ч.3. — К., 1909. — 708 + XXX с.
4. Баран В.Д., Баран Я.В. Походження українського народу. — К., 2002. — 406 с.
5. Безпалько О.П. Нариси з історичного синтаксису української мови. — К., 1960. — 236 с.
6. Беринда П. Лексикон словенороский / Підгот. тексту і вступ. Стаття В.В. Німчука. — К., 1961. — 272 с.
7. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. — Об'єднання Біблійних товариств, [1980]. — 957 + 296 с.
8. Біблія: Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. — К., 2004. — 1413 с.
9. Бобров А.Г. Русская земля // Энциклопедия «Слово о полку Игореве». — СПб., 1995. — Т.4. — С. 243–245.
10. Български етимологичен речник. — София, 1971 — 2002. — Т. 1–6.
11. Вейсман А. Д. Греческо-русский словарь. — СПб., 1879. — 1364 с.
12. Виноградова Л.В. Словарь-справочник «Слова о полку Игореве». — Л., 1965 — 1984. — Вып. 1–6.
13. Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар / За ред. чл.-кор. НАН України М.Ф.Котляра, координатор вид. акад. НАН України В.А. Смолій. — К., 2002. — 400 с.
14. Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). — К., 1961. — 284 с.
15. Грабович Г. Вічне повернення містифікацій // Критика. — 2001. — Р.V. — Ч. 1–2 (39–40). — С. 6–10.
16. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 тт. 12 кн. — Т. 3: до року 1340. — К., 1993 (репринтне перевидання). — 592 с.
17. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 тт. / 2-е изд. — СПб.; М., 1880 — 1882.

18. *Дворецкий И.Х.* Древнегреческо-русский словарь: В 2 тт. / Под ред. чл.-кор. АН СССР С. И. Соболевского. – М., 1958.
19. *Дворецкий И. Х.* Латинско-русский словарь / Изд. 2-е. – М., 1976. – 1096 с.
20. *Дмитриев Л.А.* Мог ли Владимир Ярославич Галицкий быть автором «Слова о полку Игореве»? // Русская литература. – 1991. – №1. – С. 88 – 103.
21. Етимологічний словник української мови: В 7 тт. – К., 1982 – 2006. – Т. 1–5.
22. *Желеховський Є. і С. Недільський.* Малорусько-німецький словар. – Львів, 1886. – Т. 1 – 2. – 1117 + 5 с.
23. *Зализняк А.А.* „Слово о полку Игореве”: взгляд лингвиста. – М., 2004. – 352 с.
24. Записки о Южной Руси / Издал П.Кулиш. – СПб., 1857. – Т. 2. – 354 с.
25. *Зіновійв Климентій.* Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тексту І. П. Чепіги. Вступ. стаття В. П. Колосової та І. П. Чепіги. – К., 1971. – 391 с.
26. *Иванов П.В.* Кое-что о вовкулаках и по поводу их // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991. – С. 506–511;
27. Ироическая пѣснь о походѣ на половцовъ удѣльнаго князя Новагорода Стѣверскаго Игоря Святославича...// Слово о полку Игореве / Фотокопія видання 1800 р. / Переклад проф. М.К. Грунського. Переклад у віршах дійсного члена АН УРСР М.Т. Рильського. Стаття і коментар чл.-кор. АН УРСР С.І.Маслова. – К., 1952. – 119 с.
28. *Івченко А.* Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія. – Харків, 1999. – 303 с.
29. *Іларіон* митрополит. Етимологічно-семантичний словник української мови: В 4 тт. / За ред. Ю. Мулика-Луцика. – Вінніпег, 1979 – 1995.
30. Історичний словник українського язика / Уложили проф. С. Е. Тимченко, Е. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко. – Харків; К., 1930 – 1932. – Т. 1. – Зош. 1 – 2. – 947 с.
31. *Караџић В.С.* Српски рјечник, истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима / 4-о државно изд. – Београд, 1935. – 880 с.
32. *Карский Е.Ф.* Белорусы. – Т. 3: Очерки словесности белорусского племени. 1. Народная поэзия. – М., 1916. – XIV + 557 с.
33. *Кінан Едвард.* Слово про те, як Ярослав, князь галицький, у султанів стріляв // Кристика. – 2000. – Рік IV. – Ч.12(38). – С. 4 – 7.
34. *Кіндратюк Б.* Нариси музичного мистецтва Галицько-Волинського князівства. – Львів; Ів.-Франківськ, 2001. – 142 с.
35. *Котляр М.Ф.* Володимир Ігоревич [!] // Енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 2003. – 671 с.
36. *Котляр М.Ф.* Галицькі бояри // Енциклопедія історії України. – К., 2004. – Т. 2. – 511 с.
37. Літопис Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – 577 + 3 с.
38. *Ломтев Т.П.* Очерки по историческому синтаксису русского языка. – М., 1956. – 596 с.
39. *Ляцкий С.Е.* Слово о полку Игореве. Повесть о князьях Игоре, Святославе и исторических судьбах Русской земли. – Прага, 1934. – 233 с.
40. *Максимов С.* Крылатые слова. – М., 1953. – 447 с.
41. *Махновець Л.* Про автора «Слова о полку Ігоревім». – К., 1989. – 261 с.
42. Медичний ілюстрований словник Дорланда: українсько-англійський. – Львів, 2007. – Т.1. – 1201 с.
43. *Мельничук О.С.* Синтаксис // Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1966. – С. 335 – 499.
44. *Михельсон М.И.* Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии. – [Б. р. і м.]. – Т. 1. – VIII + 779 с.
45. *Моця О.П.* Кельти // Енциклопедія історії України. – Т. 4. – К., 2007. – 518 с.
46. *Негрич М.* Скарби гуцульського говору: Березові. – Львів, 2008. – 221 с.
47. *Нидерле Л.* Быт и культура древних славян. – Прага, 1924. – 285 с.
48. *Никифор* архимандрит. Иллюстрированная полная популярная библейская энциклопедия. – М., 1891. – 902 с.

49. *Никончук М., Никончук О., Мойсієнко В.* Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії. — Житомир, 2001. — 147 с.
50. *Німчук В.В.* „Ювілейна” атака на „Слово о полку Ігоревім” // Українська мова. — 2002. — С. 3—17.
51. *Опишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок. — К., 1984. — Ч. 1 — 2.
52. Пам'ятки українсько-руської мови і літератури.— Львів, 1906. — Т. IV. — XLVII + 524 с.
53. *Перетц В.* К изучению „Слова о полку Игореве”. — Ленинград, 1926. — 149 с.
54. *Перетц В.* Слово о полку Игоревім — пам'ятка феодальної України-Руси XII віку: Вступ. Текст. Коментар. — К., 1926. — 357 с.
55. Полное собрание русских летописей. — Т. 1: Лаврентьевская летопись. — Вып. 1: Повесьть временных лет / Изд. 2-е. — Л., 1926. — 286 с.
56. Полное собрание русских летописей. — Т. 2: Ипатьевская летопись / Изд. 2-е. — СПб., 1908. — 938 + 87 с.
57. *Потебня А. А.* Из записок по русской грамматике. — М., 1985. — Т. 4. — Вып. 1. — 287 с.
58. *Потебня А.А.* О некоторых символах в славянской народной поэзии... О доле и сродных с нею существах. — 2-е изд. — Харьков, 1914. — 243 с.
59. *Прохоров В.М.* Мстислав Владимирович // Энциклопедия «Слова о полку Игореве». — СПб, 1995. — Т. 3. — С. 277 — 278.
60. Речник на съвременния български книжовен язык: В 3 тт. — София, 1955 — 1959.
61. Речник српскохрватскога књижевног језика. — Нови Сад, 1971. — Књ. 4. — ??? с.
62. *Робинсон А.Н.* «Русская земля» в «Слове о полку Игореве» // ТОДРЛ. — 1976. — Т. 31. — С. 123 — 136.
63. *Салмина М.А.* Кур // Энциклопедия „Слова о полку Игореве”.— СПб., 1995. — Т. 3. — С. 119.
64. *Салмина М.А.* Толковин / Энциклопедия «Слова о полку Игореве»: В 5 тт. — СПб., 1995.
65. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. — Рим, 1963. — 1070 + 352 с.
66. *Склярєнко В.Г.* „Темні місця” в „Слові о полку Ігоревім”. 11. // Мовознавство. — 2008. — № 2-3. — С. 3—12.
67. *Слинько І.І.* Историчний синтаксис української мови. — К., 1973. — 215 с.
68. Словарь древнерусского языка (XI — XIV вв.): В 10 тт. / Гл. ред. чл.-кор. АН СССР Р.И. Аванесов. — М., 1988 — 2004. — Т. 1 — 7.
69. Словарь русских народных говоров. — Л., 1965 — 1991. — Вып. 1 — 26.
70. Словарь русского языка XI — XVII вв. — М., 1975 — 2008. — Вып. 1 — 27.
71. Словарь украинского языка...: В 4 тт. / Ред..Б.Д.Гринченко. — К., 1907 — 1909.
72. Словарь-справочник „Слова о полку Игореве”: В 6 вып.— Л., 1965 — 1984.
73. Словник староукраїнської мови XIV — XV ст.: У 2 тт. — К., 1977 — 1978.
74. Словник української мови: В 11 тт. — К., 1970 — 1980.
75. Словник фразеологізмів української мови. — К., 2003. — С. 425.
76. *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка: В 3 тт. — СПб., 1893 — 1903.
77. *Степанківська Г.К., Михайленко О.Т.* Акушерство. — К., 2000. — 730 с.
78. *Стоянов І.А., Чмир О.Р.* Болгарсько-український словник. — К., 1988. — 776 с.
79. *Сыромятникова И.С.* История прически / Изд. 2-е, доп. — М., 1989. — 303 с.
80. *Творогов О.В.* Всеволод Брячиславич // Энциклопедия „Слова о полку Игореве. — СПб., 1995. — Т. 1. — С. 256 — 261.
81. *Тимченко Е.* Вокатив і інструменталь в українській мові. — К., 1926. — 118 с.
82. *Тимченко Е.К.* Функции генитива в южнорусской языковой области. — Варшава, 1913. — VIII + 278 с.
83. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. — Мінск, 1980. — Т. 4. — 768 с.
84. *Толстая С.М.* Время // Славянские древности / Этнолингвистический словарь / Под ред. Н.И. Толстого. — М., 1995. — Т. 1. — С. 448 — 452.
85. *Топоров В.Н. Петух* // Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 тт. / Гл. ред. С.А. Токарев. — М., 1991 — 1992.

86. Трофимович К.К. Верхнелужицко-русский словарь. — М.; Бауцен, 1974. — 584 с.
87. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся). — К., 1974. — 781 с.
88. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 тт. / Перевод с немецкого и допол. О.В.Трубачева. — М., 1964 — 1973.
89. Фразеологический словарь русского литературного языка конца XVIII — XX вв.: В 2 тт. / Под ред. д.ф.н. А.Н.Федорова. — Новосибирск, 1991.
90. Франко І. Вірування на Підгір'ю // Етнографічний збірник / Вид. під ред. І.Франка. — Львів, 1898. — Т. 5. — С. 160 — 267.
91. Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник. — Львів, 2002. — 215 с.
92. Чопей Л. Русько-мадярський словарь. — Будапешт, 1883. — XLVI + 441 с.
93. Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. — Т. 1: Поезія 1837 — 1847. — К., 2001. — 782 с.
94. Шелухин С. Україна — назва нашої землі з найдавніших часів. — Прага, 1936. — 248 с.
95. Штекель В. Основы акушерства. Составители: Г.Бессау (Лейпциг), М.Вальтхард (Цюрих) и др. Перевод с 3-го, дополнен. и исправ. изд.— М.; Л., 1933. — Т. 2. — 536 с.
96. Щербатюк Г. Х. Просте речення // Історія української мови. Синтаксис. — К., 1983. — С. 11 — 130.
97. Энциклопедия «Слова о полку Игореве»: В 5 тт.— СПб., 1995.
98. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. — М., 1974 — 2007. — Вып. 1 — 33.
99. Явич И.В. Письма Добровского и Копитара вповременном порядке. // Сборник Отделения русского языка и словесности. — С.-Пб. — 1885. — Т. 39. — 751 с..
100. Boryś W. Słownik etymologiczny języka polskiego. — Kraków, 2005. — 863 s.
101. Brückner A. Mitologia polska / Studium porównawcze // Brückner A. Mitologia słowiańska i polska. Wstęp i opracowanie S. Urbańczyk. — Warszawa, 1980. — 383 s.
102. Danylenko A. The Latest Revision of the Slovo o polku Igoreve, or Was Jaroslav of Halych Really Shooting From His 'Altan' in 1185? // The Slavonic and East European Review. 2004. — V. 82. — №4 (october). — P. 921 — 935.
103. Dicționarul limbii române moderne. — București, 1958. — 961 p.
104. Gebauer J. Slovník staročeský: V 2 dd. / 2-é vyd. — Praha, 1970.
105. Gloger Z. Encyklopedia staropolska ilustrowana: W 4 tt.— Warszawa, 1972.
106. Glonar J. Slovar slovenskega jezika. — Ljubljana, 1936. — 496 s.
107. Historický slovník slovenského jazyka: V 4 dd. — Bratislava, 1991 — 1995.
108. Keenan Edward L. Josef Dobrovský a vznik Slova o pluku Igorově // Dějiny a současnost. — 2003. — №5. — S. 5 — 9.
109. Keenan Edward L. Josef Dobrovský and the Origins of the Igor' Tale. — Cambridge, Massachusetts, 2003. — XXIII + 541 p.
110. Kertész M. Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei / — Gyomaendröd, 1985. — 283 o.
111. Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / Bearbeitet von E. Seebold / 24. durchgesehene und verweitere Auflage. — Berlin; New York, 2002. — 1023 S.
112. Książka lekarstw konskich... — w Poczaiowie, 1788. — 111 s.
113. Linde S. Słownik języka polskiego / Wyd. 2-e.— Lwów, 1855. — Т. 2. — 691 s.
114. Machek V. Etymologický slovník jazyka českého. — Praha, 1971. — 866 s.
115. Mały słownik języka polskiego / Pod red. S.Skorupki, H.Auderskiej, Z.Łempickiej. — Warszawa, 1968. — 1034 s.
116. Maximowicz J. Dictionarium latino-slavonum. 1718 — 1724 / Facsimile O. Horbatsch curavit. — Romae, 1991. — Pars 1 — 2. — 18 + 425 + 28 p.
117. Miklosich F. Lexikon palaeoslovenico-graeco-latinum. — Wien, 1862 — 1865. — 1171 S.
118. Nagy O. G. Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete / 4-ik kiad. — Budapest, 1988. — 518 o.
119. Novotný B. a kolektív. Encyklopédia archeológie. — Bratislava, 1986. — 1028 s.
120. Palazzi F. Novissimo dizionario della lingua italiana. — Milano, 1946. — XVI + 1358 p.

Нове про видатну вітчизняну писемну пам'ятку XII ст. (рецензія)

121. *Pejša S.* Slovo o pluku Igorově napsal Čech // Lidové noviny. — 6. září 2003. — S. 6—17.
122. *Reczek S.* Podręczny słownik dawnej polszczyzny. — Wrocław; Warszawa; Kraków, 1968. — 934 s.
123. *Šarapatková Ž.* Cěsar'ьgradъ // Etymologický slovník jazyka staroslověnského. — Praha, 1989 — 2004. — Seš. 1 — 12.
124. *Škok P.* Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika / Ured. akad. M. Deanović i L. Jonke. — Zagreb, 1971 — 1974. — Knj. 1 — 4.
125. *Stawski F.* Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego // Słownik prasłowiański. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. — T. 1. — S. 43 — 141.
126. Slovník jazyka staroslověnského. — Praha, 1997. — D.4. — 1042 s.
127. Slovar slovenskega knjižnega jezika. — Ljubljana, 1979. — Kn. 3. — 1076 s.
128. Slovník slovenského jazyka: V 5 tt. — Bratislava, 1959 — 1965.
129. Słownik staropolski. — Wrocław; Kraków; Warszawa, 1962. — T. 3. — Zesz. 6. (19). — S. 401 — 484.
130. *Snoj M.* Slovenski etimološki slovar. — Ljubljana, 1997. — 900 s.
131. *Szabó M.* A kelták nyomában Magyarországon. — Budapest, 1971. — 87 + 47 o.
132. *Trávníček F.* Slovník jazyka českého / 4-é vyd. — Praha, 1952. — 1801 s.
133. *Zidek P.* Padělatel Dobrovský. Jak známý český jazykovědec sepsal staroruský hrdinský epos. // Lidové noviny. — 2003. — 6. září. — S. 16.

Василь Німчук (м. Київ)

Vasyl' Nimchuk (Kyiv)

SOMETHING NEW ON A FAMOUS LITERARY RECORD
OF THE 12TH CENTURY

Book review on: *O. Pričak.* Коли і ким було написано „Слово о полку Ігоревім”. — К.: „Обереги”, 2008. — 359 с.